

Anmeldelser

John Kousgård Sørensen: Danske sø- og ånavne VIII. Tilføjelser. Analyser. Registre. Kbh. 1996. C. A. Reitzels forlag. 637 s. 500 kr.

Med udgivelsen i 1996 af Danske sø- og ånavne (herefter DSÅ) bind 8 afsluttede John Kousgård Sørensen otteogtyve års udgiverarbejde inden for den danske hydronymi. Som forskningsprojekt var det et fyrré år langt forløb, som hermed bragtes til ende.

I det første bind af DSÅ fra 1968 kan man på siderne 18-31 orientere sig om planen for arbejdet, og man kan i dag 3.356 sider senere konstatere, at planen er ført igennem på den forudsete måde. Og her tænkes ikke på planen som en alfabetisk køreplan, men på hele rammen for afgrænsning, fremdragning af materiale, præsentation, tolkning og analyse. Man skal kende sit fag og sit stof meget godt for at kunne sætte en arbejds- og udgivelsesplan sammen, der skal kunne holde fra man begynder i den ene ende, til man i den anden ende sætter punktum for den sidste analyse. Men det er til overmål lykkedes. Et meget helstøbt arbejde har set dagens lys.

Værkets geografiske afgrænsning ligger i titlens »danske« i betydningen 'som er af dansk oprindelse'. En sproglig afgrænsning som medfører, at navnestoffet rækker langt ud over de nuværende grænser for staten Danmark. Medtaget er således navnestof fra Sydslesvig, Danelagen, Normandiet og Skåne. Afgrænsningen er sympatisk ved at bygge på det sproglige kriterium frem for det nationalstatslige, men den rummer også sine problemer ved at bevæge sig ind i sproglige blandingsområder, hvor lån og afsmitning mellem konkurrerende sprog kan indgå i uhyggeligt spegede blandinger. Først og fremmest betyder afgrænsningen dog, at navnestoffet fra Sydslesvig og Skåne er med i fuldt omfang. En indlysende nødvendighed når man vil dække det sproglige felt »dansk«, endda med en vis overvægt på ældre forhold, men en nødvendighed som mange undersøgelser viger uden om, enten af politisk korrekthed eller bekvemmelighed (kildeadgang m.v.). Men mer vil jo have mer, og i DSÅ-sammenhæng undrer man sig derfor noget over, at området øst for Sundet er begrænset til Skåne. Intet ord om Halland og Blekinge, der jo før fredsslutningerne i 1600-tallets midte også hørte til kongeriget Danmark og havde gjort det lige så langt tilbage i tiden, som der er mening i at tale om nationalstater som Danmark og Sverige. Svensk og dansk er som sprog skiltes ad netop som en følge af nationalstatsdannelsen omkring tros- og magtcentre i de to lande. Grænsen mellem dansk og svensk må derfor gå langs den nationale grænse, kendt i al fald fra midten af 1000-tallet. Udeladelsen af navnene fra Halland og Blekinge er uberettiget og beklagelig. Til gengæld kunne nok en del skånske navne, der kun kendes fra engang hen i 1800-tallet, gerne have været forbigået. Deres medtagelse kan i mange tilfælde ikke skyldes, at de

kan anses for at gå tilbage til før Roskildefreden, for så ville de have vist sig tidligere i kildematerialet. Deres medtagelse må skyldes antagelsen af skånsk som en dansk dialekt endnu i 1800-tallet. Måske en korrekt bedømmelse, men i så fald en dansk dialekt med et svensk skriftsprog.

DSÅ konstaterer i sit sidste bind, at der er behandlet navne på i alt 16.175 enheder fordelt på ca. 6.530 forskellige navne – der er jo mange Lerbæk'er og Langesø'er. Men tallet kunne have været langt større, hvis der ikke fra begyndelsen var blevet lagt en udeladelsesstrategi. Strategien går ud på, at visse yngre navne trods alt har mindre interesse. Det gælder eftermiddelalderligt overleverede navne af typen stednavn + artsled (Tulstrup Å, Lyngby Sø), navne med retningsangivende forled + artsled (Østerbæk osv.), gammel, ny, stor, lille + artsled, artsled alene (Bækken, Mølleåen) og moderne personnavn + artsled (Poulsens Rende). Man medgiver gerne udgiveren ret til den slags perspektivforkortninger, og da det afsluttende bind 8's analysedel er behageligt fri for procentitis, søjlediagrammer og andre former for enumerativ onomastik, skævvrids værket ikke af dette fravær. Alligevel er det tankevækkende at se, at det i registret er blevet til ikke mindre end fire henvisninger til et ikke-medtaget navn som Lyngby Sø. Det siger, som vi skal se, noget om de danske vanddrags navneskik.

Så udspiller sig da over syv bind gennemgangen fra A til Å af de danske sø- og ånavne, og som allerede forudset i arbejdsplanen i bind 1 suppleres og korrigeres indholdet i disse syv bind med rettelser og tilføjelser i bind 8. I alt 180 sider, i sig selv egentlig et helt bind. Til gengæld må man ikke glemme, at de syv hovedbind er forsynet med en hel række ikke-navne. En velanbragt forskningsstrategisk service der – i petit – afargumenterer tilsyneladende eller tidligere antagne sø- og ånavne.

Nytten af det fremlagte, gennemanalyserede materiale (og det der afvises) kan vanskelig vurderes højt nok, og dog har man alligevel gennem udgivelsesforløbet med glad og stigende forventning set frem til analysedelen i bind 8. Ikke mindst skærpet af den løbende forskningsdebat inden for nordisk og germansk hydronymi. Forventningens glæde skuffes ikke.

Analyserne er struktureret i fire hovedkapitler benævnt *Materialet, Dannelsesprocessen, Alder og Udvikling*. Man aner allerede her og bliver bekræftet ved mange henvisninger i fremstillingens løb, at både disposition og grundholdning til materialet skatter til Stednavneforskning 1, som John Kousgård Sørensen udgav sammen med Vibeke Christensen (Dalberg) i 1972. Ja, egentlig er vel Stednavneforskning 1 en første gennemspilning af de temaer, som anslås i indholdsplanen på siderne 18-19 i bind 1.

Betrager man denne indholdsplan, er det klart, at John Kousgård Sørensen har foretaget redaktionelle ommøbleringer. Det kronologisk orienterede afsnit er delt op i *Alder og Udvikling*, og det topografisk orienterede afsnit om forskelle i de forskellige områders hydronymi er ikke gennemført. Den lovede redegørelse for lydskrift må man også lede forgæves efter, og man skal være lidt af en stifter for at finde frem til DSÅ's eneste, meget summariske oversigt forrest i bind 4. Til gengæld får man i bind 8 meget andet, som ikke umiddelbart er stillet i udsigt. Jeg fremhæver den gode oversigt over hydronymiens udforskning på germansk område (s. 198-204). Det er påfaldende så forskelligt der i vore omgivende lande er lagt vægt på enten udforskning af sønavne eller af ånavne. DSÅ har vænnet en

dansk bruger til at betragte sø- og ånavne som to alen af ét stykke, men her tvinges man til at gennemtænke nødvendigheden af denne kobling. Berettigelsen under overbegrebet vanddrag er indlysende, men at der er forskelle fremgår faktisk flere steder af analyserne. Mærk f.eks. konstateringen af, at sammenligningsnavne (Brillerne, Smørhullet osv.) så godt som udelukkende vedrører søer (s. 218). Men koblingen giver også anledning til overvejelser i den modsatte retning, dvs. udsøndringen af sø- og ånavne over for andet navnestof. Det er en gammel indsigts, som også kommer frem mange steder i DSÅ, at der er et nært forhold til gruppen af ældre ønavne. Fortjenstfuldt nævner bind 8 også (s. 441) Gudmund Schüttes idéer fra begyndelsen af århundredet om et sæt af gamle, usammensatte navne på en række prominente træk i (kultur)landskabet. Temaet udvikles i bind 8 ganske vist kun som et led i en dateringshistorik, men netop DSÅ's tilvejebringelse af et stort gammelt navnemateriale aktualiserer genåbningen af dette perspektiv. Eller sagt på en anden måde: når de mennesker som levede her for f.eks. 2000 år siden havde et så veludviklet system af navne til deres søer og åer, så må de jo også have haft (tilsvarende?) navne på en række andre genstande i deres omgivelser, og med de analysemetoder som nu, bl.a. takket være DSÅ, står til rådighed, vil der være god mening i at afsøge det danske navnestof ud fra dette perspektiv.

Den analysemetode, som DSÅ i særlig grad indlægger sig fortjeneste ved, er den såkaldte navnekompleksmetode. Udtænkt for godt 100 år siden af den indsigtsfulde nordmand Oluf Rygh, men egentlig først nu med metodisk fylde udviklet i DSÅ. I al sin enkelthed bygger den på, at et fælles element, in casu søens eller åens navn, indgår i flere, topografisk ikke indbyrdes sammenhørende navne ved det pågældende vanddrag. Når Vejstrup Å, tidligere Sortebæk, langs sit løb berøres af Sortebro, Sortemose og Sortebjerg, er det berettiget at etablere et oprindeligt navn *Sorte (< Swarta) for vandløbet (s. 209). Eksemplet demonstrerer tillige et andet analysegreb, nemlig *efterledskompatibilitet* (af bind 8 s. 207 ved en uheldig fejltagelse to gange skrevet -kompatibilitet). Termen er vist DSÅ's, men skatter til computersproget. Som navneterm er den ikke vellykket her, al den stund kompatibilitet betyder 'forenelighed', mens det der ønskes udtrykt i virkeligheden er begrebet 'forkærlighed' eller 'præference'. Iagttagelsen er den enkle, at artsled som f.eks. *bro* og *vad* i særlig grad vil kunne forventes sammensat med et navn (eller ord) for det vandløb, som passagen gælder. På samme måde bør ord for munding, dalstrøg, brink og bred holdes under særlig observation for mulige hydrynymforled.

Næsten 200 sider fylder analyserne af navnenes tilkomst. *Dannelsesprocessen* kaldet. Omfanget betinges for en stor del af, at det er i dette kapitel de enkelte artsled præsenteres. Men det er også her de mere vanskeligt tilgængelige afledninger (Hyrning, Fundul, Yxna, Asund osv.) får deres hovedbehandling (s. 222-240). Afledningsendelserne gennemgås alfabetisk (baseret på deres gammeldanske fremtrædelsesform), og der gøres rede for, om afledningsbasen er nominal (substantivisk eller adjektivisk) eller verbal. Der er nedlagt meget analysearbejde og megen indsigt i dette kapitel, og selv om det opstillingspædagogisk ikke tager førstehænde, formidler det trods alt sit svære stof på en forståelig måde. At afsnittet måske savner en sidste hånd, ser jeg også deraf, at s. 223 advokerer for termen *kombineret derivat* (»mindre heldigt kaldet sekundært«), hvorefter man i re-

sten af fremstillingen kun finder ordet *sekundær* i den sammenhæng. Jeg er også to steder i fremstillingen stødt på blinde henvisninger (1.a. beta og gamma, s. 224) og (1) eller 2)a, s. 235), som tyder på, at afsnittet har haft et væsentligt andet forstadium. Det er derimod et led i bindets overordnede disposition, at betydningsbestemmelsen er holdt adskilt fra ord/elementbestemmelsen, og at afledningselementernes »betydning« derfor først præsenteres på side 365f. Gåseøjnene om »betydning« forklares umiddelbart i teksten: afledningselementer har ikke leksikalsk men kun funktionel betydning gennem den klassifikation de tilfører afledningsdannelsen. De to sider, fremstillingen fylder, er en god systematisering af det vanskelige og kontursvage stof.

Det er også et godt led i den overordnede disposition, at den meget detaljerede opdeling i præsentationen af ord- og elementinventaret modsvares af den navnesemantiske gennemgang, hvor ældgamle afledningsbaser ses i samspil med moderne låncord som f.eks. *mølle* og *te*. Navnesemantik er betegnelsen for bestemmelsen af den betydning, det enkelte navns elementer sammenlagt etablerer. Den navnesemantiske analyse er et forsøg på at forstå ikke blot navnenes ordinventar, men også den intention, der realiseredes ved navnets dannelse. Kravet om at søge en sådan analyse gennemført er med inspiratorisk effekt fremført af den finske navneforsker Kurt Zilliacus siden 1960'erne. Med dette udgangspunkt analyseres vanddragenes navne derpå ud fra navnenes angivelse af egenskab, funktion og relation, og som eksempel på analysens pedantiske omhu kan nævnes, at egenskabsbeskrivelsens første afsnit indledes med, at »vandets natur har kunnet påvirke alle fem sanser«, hvorefter lys, lyd, temperatur, smag og lugt eksemplificeres som navngivningsmotiv (temperatur f.eks. med navne som Skollebæk, Koldedam, Frosnebæk, Warmi, Lumsø). Den navnesemantiske analyse kan betragtes som en slags efterbehandling, en systematiseret ordanalyse, der i vore dage endnu står i sin metodiske vorden, eftersom det fortsat er meget usikkert, om man effektivt kan indsnævre muligheden for betydningsrelationer mellem sammensætningsled af bestemte betydningsindhold i længst fossilerede komposita. Pessimister mener nej, men forsøget er gjort, og det skal gøres, også selv om det kun er på niveauet: bedste skøn.

Et særligt led i dannelsesprocessen er helliget analogi i navngivningen, og her ved forstås forskellige former for påvirkning af det enkelte navns form og indhold udgået fra allerede eksisterende navne. Mest radikal og klarest er den situation, hvor et helt navn overføres fra lokalitet A til lokalitet B; f.eks. søen Storbält i Skåne, der udgør en såkaldt konnotationsbetinget opkaldelse. Mere diffus er den realiabetingede opkaldelse, men i fremstillingen langt mere interessant, fordi den så klart demonstrerer det dilemma, der opstår, når en navngivningsgrund er baseret *både* på en beskaffenhed ved den enkelte lokalitet og på et allerede eksisterende navneforråd, her som ofte i nyere tid omtalt som navngiverens onomastikon. Fremstillingen omsætter forskning på svensk og navnlig finsk hold til dansk navnestof og udgangspunktet har været en konstatering af, hvad man kan kalde overrepræsentation af bestemte navne eller navneled i bestemte områder. Får Klarbæk i Nordskåne udelukkende dette navn, fordi den er klar, eller udelukkende fordi der er en berømt Klarbæk i nærheden, eller fordi der allerede er seks andre Klarbæk i området, eller indgår disse og unævnte momenter i en uheldig blanding?

I kapitlet om dannelsesprocessen kommer den analogiske navngivning efter afsnittet om navnesemantik, og det er nok ingen tilfældighed. Men den navnesemantiske analyse burde stå som afslutning for analysen af en hvilken som helst form for navnegenese. Det hævdes da også indledningsvis i afsnittet om navnesemantik (s. 367), at metaforiske og metonymiske navne som Dejtruget og Kvindvad har relevans i den navnesemantiske analyse, fordi de betyder '(søen) som har form som et dejtrug' og '(åen) med vadedstedet Kvindvad' (parenteserne er udgiverens, de burde stryges). På samme måde betyder Storbält om en sø i Skåne 'søen som ligner Storebælt' eller 'søen som netop ikke ligner Storebælt' eller 'søen som er større end søen Lillabält' eller noget helt fjerde eller femte. Og Klarbæk har jo også, hvor usikker analysen end bliver, et semantisk indhold at stå til regnskab for.

Når den navnesemantiske analyse ikke, så vidt jeg kan se, praktiseres over for den analogisk bestemte navngivning, hænger det muligvis nok sammen med, at navnene heller ikke underkastes nogen stilistisk vurdering. Ganske vist er begreberne metonym og metafor hentet fra den klassiske stilistik, men derved bliver det også. Navneforskningen er alt for tilbøjelig til at betragte al navngivning som sagprosa og stilistikken som en disciplin, der kun har interesse for skønlitteraturen.

Alder og datering har spillet en fundamental rolle i hele den germanske beskæftigelse med hydronymy. Forestillingen om de europæiske vanddragsnavnes fællesskab baseret på en tilblivelse i før-særsproglig, protovestindoeuropæisk tid var den tyske forsker Hans Krahes udgangspunkt, fremsat 1950, og det initierende parameter for al senere forskning inden for hydronymi, DSA ikke undtaget. Årstal har det af gode grunde været småt med, så man bliver derfor opstemt, når man allerede på første side i alderskapitlet (s. 402) møder en så konkret bestemmelse som »mere end 3000 år«. Hurtigt føres man dog videre til absolut og relativ datering og med denne indgang over i hele det sæt af sproglige og ikke-sproglige dateringskriterier, som Stednavneforskning I med stor pædagogik har fremstillet, og som nu gennemspilles med et nyt materiale med fornyet virtuositet og med en af de oprindelige virtuoser ved instrumentet.

Mens denne del af alderskapitlet således afstemmer et forholdsvis yngre materiale ved hjælp af nogle kendte greb, spændes interessen frem mod det afsluttede afsnit om de ældre hydronymers alder. Med forbilledlig klarhed grupperes her inden for sprogperioderne før-indoeuropæisk, indoeuropæisk, germansk og fællesnordisk, hvilke navne der kan antages at høre til de pågældende perioder. Der tages mange forbehold, men alligevel er det et klart og modigt bud.

Et kort afsluttende kapitel er benævnt *Udvikling*. Det beskæftiger sig med ændringer i de bestående navne som ikke er betinget af generelle lydudviklinger i sproget. Ændringerne indvarsles under hovedtermen *navneskifte* som en bevægelse mellem genetisk sammenhængende navne eller som en bevægelse mellem ubeslægtede størrelser. Den noget kryptiske terminologi prøver vist nok på at forene udsigten i den oprindelige arbejdsplan (partielt navneskifte, regulært navneskifte) med den præciserende forskning, Vibeke Dalberg i mellemtiden har tilført området (Stednavneændringer og funktionalitet. Kbh. 1991). De genetisk sammenhængende navneskifter er da enten de udvidende typer: reciprokering (Rørdam > Lille Rørdam) og epexegese (Fure > Furesø), eller den indskrænkende ty-

pe: ellipse (Bilsø > Søen, Gelstofå > Gelså, Ulkesjön > Ulken). En særlig interesse knytter sig imidlertid til de to grupper, der betegnes henholdsvis *Ikke-analogisk bestemt navneskifte uden genetisk sammenhæng mellem navnene* og *Navneskifte med indirekte genetisk sammenhæng mellem navnene*. Den første type dækker f.eks. Far > Ribe Å og Giofn > I.ejre Å, den anden type dækker tilkomsten af navne som Gurre Sø, der antages navngivet efter byen Gurre, der igen bærer søens oprindelige navn (heraf rubrikkens »indirekte«). Den første type implicerer også det tidligere nævnte Lyngby Sø, selv om noget ældre navn her ikke har kunnet opstilles. Den særlige interesse ved disse to ændringstyper ligger i, at det er disse som i eminent grad har fjernet den nudanske hydronymi fra sine nære slægtninge i de øvrige germanske sprog. John Kousgård Sørensen konstaterer nøgternt i det følgende afsnit, *Motiver for navneskifter*, at mens vi nok har ønavne af typen Fur, Fyn og Falster, har vi ikke længere sø- og ånavne, som svarer hertil og til vore naboers Vänern, Nissan, Mjøsen, Glommen, Severn, Dee, Rhinen, Weser osv. »En plausibel forklaring på denne geografiske diskrepans er endnu ikke fremsat« (s. 472). Den middelalderlige overlevering afslører enkelte rester af et fælles system (Guden, Suse, Kækla), men muligheden for sammensat gammelt hydronym må som sådan siges allerede da at være borte. Vi ved ikke, hvad der er sket, men resultatet er klart. Der udvikles i dansk en konvention som indebærer, at hydronymer altid har artsled. Vi ved heller ikke præcis, hvornår denne udvikling finder sted, men relikterne i middelalderen og fraværet i vore nabolande peger klart på tidlig særdansk tid (omkring år 1000), og hvis byer som f.eks. Skjern, Gurre og Vork er ældre end det, og det er de nok, så rejser sig alligevel, trods Vibeke Dalbergs skarpsindige argumentation, spørgsmålet, om det ikke er en homonymikonflikt mellem vand og by, som byboerne har løst ved at give den oprindelige navnebærer et epexegetisk artsled. Ikke fordi vand og by ikke kunne have samme navn (mærk f.eks. Nivå og Holbæk), men fordi konventionen ikke længere tillod vanddraget at være artsubenævnt i formen. Spørgsmålet er således stadig: Hvad kaldte indbyggerne i Skjern Skjern Å, den dag de be-
dyndte at kalde Skjern Skjern?

Vort land har for stedse mistet sø- og ånavne, som kan hamle op med Vänern, Glommen og Rhinen. Det ligger måske også i vores nutidige selvopfattelse, at vores søer og åer forresten heller ikke kan leve op til den slags prominente navne. Til gengæld har Danmark nu fået gengivet sin gamle og nye hydronymi i en form, som vil sætte målet for vore nabosprogområder i meget lang tid fremover.

Bent Jørgensen

Knud Sørensen: Engelsk i dansk. Er det et must? Munksgaards Sprogserie 1995. 284 s. 198 kr.

Forgængerer for denne bog er Knud Sørensens »Engelske lån i dansk«, udgivet 1973 som nr. 8 af Dansk Sprognævns skrifter.

I den nye bog er stoffet naturligvis suppleret med nyere eksempelmateriale. Afsnittene om ortografi, udtale og morfologi er forkortet mærkbart. Til gengæld er afsnittet om betydningsområder udvidet til et stort slutkapitel. »Engelsk i

dansk« er blevet en lidt mere populær bog end sin forgænger, og den vil kunne læses af interesserede uden særlige lingvistiske forudsætninger.

Kapitel 1, indledningen, er et overblik over hele bogens indhold. Det er på et par og tyve sider og vil kunne fungere selvstændigt for læsere som ikke ønsker at læse hele fremstillingen.

Kapitel 2 handler om ortografi, udtale og om ældre lån.

Mindst gøres der ud af stavningen af de engelske ord i dansk, hvad der er ganske naturligt for så vidt som hovedreglen er at vi beholder den engelske stavemåde.

Lidt mere plads får udtalen, men det er »Engelske lån i dansk« man skal gå til for at få den detaljerede redegørelse for efter hvilke regler de engelske ord i dansk udtales. Det ser ud til at danskere gennemgående overfører danske trykregler til de engelske ord, mens det kun er meget tilpassede ord som får stød: *gear, golf, smart, nonsens* osv. I dette afsnit er der en vis uklarhed når forfatteren oplyser at den og den stavform forekommer: er det usus der refereres, eller er det Retskrivningsordbogen, og når det er det sidste, er RO da i overensstemmelse med usus?

Afsnittet om morfologi gennemgår materialet ordklasse for ordklasse. Hovedreglen er at de engelske ord må tilpasse sig dansk bøjning, således dog at de fleste adjektiver er ubøjede (*et taxefreet indkøb) og visse ord kan have engelsk pluralis-s: *jobs* – en form som RO i øvrigt fordømmer.

For at et fremmed substantiv skal kunne fungere i dansk syntaks, skal det have tildelt et genus. Knud Sørensens redegørelse for dette (p. 43-44) lider af den mangel at han ikke nævner at et substantiv altovervejende bliver fælleskøn. Det er kun de neutrale substantiver der behøver en forklaring.

Lidt overraskende slutter kapitlet med nogle sider om ældre lån. Begrundelsen er at de tidlige lån er kommet ind i sproget i en periode hvor kendskabet til engelsk var ringe. Derfor er mange af disse ord i langt højere grad end de moderne lån tilpasset dansk udtale og stavning: *klub, kiks, koks, splejse, ansjos, sjal* osv.

Kapitel 3 er en detaljeret gennemgang af de forskellige låncordstyper. Det skal her bemærkes at Knud Sørensen bruger termerne *lån* og *låneord* i den engelske betydning af *loan (word)*, ikke i den traditionelle danske betydning.

Ifølge Knud Sørensens materiale udgør de direkte lån fra engelsk (fx *cash, stress, lynche*) mere end dobbelt så mange som oversættelseslånene (fx *nedtælling, troværdighedskløft, dåselatter*). Dette stemmer ikke med Pia Riber Petersens grundige dokumentation i »Nye ord i dansk« (1984, p. 605-10). Hun kommer til at forholdet stort set er *fifty-fifty*. Denne interessante uoverensstemmelse burde nok have været diskuteret.

I øvrigt behandler Knud Sørensen ikke tallene for engelske ord i løbende tekst. Det har i andre undersøgelser vist sig at der i avistekster er 1½-2% engelske ord. Dette tal er langt, meget langt, lavere end tallet for græske, latinske og franske ord – for slet ikke at tale om tyske. Sådanne tal er ikke bare interessante, men væsentlige, når man skal vurdere den engelske påvirkning af dansk.

Kapitlet definerer og eksemplificerer typerne af lån: direkte lån og oversættel-

seslån, hybrider, betydningslån. Det der ud over det omfattende eksempelmateriale først og fremmest er nyt i fremstillingen, er påvisningen af forskellige former for »skæv« påvirkning, dvs. tilfælde hvor det engelske lån i dansk ikke helt svarer til sin engelske oprindelse. Det kan være fordi ordet bruges i en helt anden betydning i dansk (*speaker, flirt, plaid*); et ord kan få en delvis uengelsk form (*choker, cd'er, pc'er, aircondition*); eller der konstrueres engelske ord som kun eksisterer i dansk (*longjohn, stationcar, cottoncoat*). Interessant er også påvisningen af at visse gamle fremmedord i dansk kan ændres i retning af engelsk form: *kollabere* > *kollapse*, *dosis* > *dose*, *visum* > *visa* osv.

Knud Sørensen har naturligvis mange gode eksempler på fejlversættelser, men han anlægger et nærmest positivt syn på dem: »Hvad der strengt taget er en fejlversættelse, kan fra en anden vinkel betragtes som en potentiel begyndelse til en ny sprogbrug« (p. 83). Også fejlene er vidnesbyrd om sprogets vitalitet.

Kapitel 4 handler om idiomer og ordsprog, og stoffet er nyt i forhold til »Engelske lån i dansk«.

Den ikke specielt engelskkyndige som læser Knud Sørensens fremstilling af betydningslånene, bliver gang på gang overrasket over hvilke uskyldigt udseende ord der stammer fra engelsk. Lige så overrasket bliver man over mængden af indlånte idiomer: *kysten er klar, få kolde fødder, rasle med sablen, få en kold skulder, male byen rød* osv.

Inddelingen er baseret på emneområder, fx *held og lykke, modløshed, aggressivitet, fejl og glemsomhed*. Men derefter kommer en inddeling efter sproglige kriterier. Adjektiv + substantiv (*dødt løb*), substantiv + præpositionsforbindelse (*et skelet i skabet*), substantiv i genitiv + substantiv (*købers marked*).

Kapitlet slutter med et kortere afsnit om engelske ordsprog i dansk, både de gamle og veletablerede (*tid er penge*) og nyoptagne, hvoraf en del nok nærmest er engangsføremønstre (*den der betaler musikanterne, vil også bestemme melodien*).

Kapitel 5 handler om syntaktisk påvirkning, og Knud Sørensen indleder med nogle særdeles sympatiske forbehold. Spørgsmålet er nemlig om der overhovedet kan påvises syntaktisk påvirkning fra engelsk på samme måde som der er påvirkning af ordforrådet.

Det forholder sig snarere sådan at engelsk syntaks kan virke forstærkende på konstruktioner som i forvejen findes i dansk. Det er fx sikkert at konstruktionen med anafor før det substantiv den henviser til, er blevet ret almindelig: *da han kom hjem, fandt Ole et brev fra kommunen*. Men som påvist af Allan Karker (Mål & Mæle 14. årg. nr. 1-2) kan konstruktionen spores langt over 100 år tilbage, altså til en tid uden engelsk indflydelse af nogen betydning. Det er imidlertid meget sandsynligt at engelsk i vor tid kan have medvirket til at gøre konstruktionen mere almindelig.

Det samme gælder »animismen«: *de senere år har set enkelte forsøg...*, og det gælder den før i tiden meget diskuterede passivkonstruktion *jeg blev fortalt at der var problemer*. Heller ikke typerne *fantastiske Ole Olsen* og *en modvillig John Major* er nye i dansk. Og naturligvis er brugen af *du* i betydningen 'man' taget voldsomt til under engelsk indflydelse, men noget nyt er det ikke.

Bedre kunne man måske forestille sig en direkte syntaktisk påvirkning i konstruktioner som *det må være op til den socialdemokratiske gruppe at vurdere, hvilken lære skal drages af sagen*, hvor det formelle subjekt *der* ifølge Knud Sørensen kan være bortfaldet efter engelsk mønster. Men Knud Sørensen synes at have overset at der inden for den sidste halve snes år er kommet en generel tendens til at spørgende *hv*-ledsætninger får form som helsætningsspørgsmål: *vi må have at vide hvornår kommer han*. Det er altså ikke noget der bare drejer som om *der*, og at vi skulle have fået en påvirkning af selve ledstillingen fra engelsk, er ikke sandsynligt.

Kapitel 4 nævner forskellige sikre engelske påvirkninger, men det er altsammen noget der gælder enkeltord eller kollokationer, og der er derfor ikke tale om syntaktisk påvirkning. Som når *sælge* bruges intransitivt (*bogen sælger godt*), *gro* bruges transitivt (*gro et skæg*), eller visse verber mister deres reflexive objekt (*gruppen vil nu koncentrere om pladeindspilninger*). Helt sikker engelsk påvirkning, men efter min mening ikke syntaks.

Kapitel 6, bogens sidste, er en oversigt over hvilke emne- og betydningsområder der er mest præget af engelsk påvirkning, svarende til afsnittene om låneord i Skautrups sproghistorie.

Kapitlet er opbygget som en begrebsordbog, således at ordstoffet opstilles efter emne: familie, sex, sociale problemer, kriminalitet, mad, kvindetøj – i alt 50 grupper som afspejler vigtige kulturhistoriske begivenheder og perioder i Danmarks nyere historie.

Bogen afsluttes med en lydskrifttavle og en liste over grammatiske fagtermer. Desuden er der et udtømmende register over de behandlede ord, og en kort og lidt tilfældigt udseende litteraturliste. Den har ikke Erik Hansens og Jørn Lunds bog om fremmedordene i dansk med (»Kulturens Gesandter«), til trods for at bogen er citeret (p. 15); en væsentligere mangel er »Den Store Danske Udtaleordbog« (1991), som indeholder talrige oplysninger om udtalen af engelske ord i dansk.

»Engelsk i dansk« er en grundig, velskrevet og nyttig bog om et meget centralt emne i den nyeste danske sproghistorie. Den kan læses forfra som en roman – og den er faktisk underholdende – men den kan også bruges som opslagsværk og ordbog.

Filologen Knud Sørensen forholder sig analyserende og systematiserende til sit stof, og han er strengt saglig og objektiv. Kun i forordet og i slutbemærkningerne (p. 220-21) udtrykker han en vis irritation og bekymring over den engelske påvirkning, og han tilstår at han ligefrem har været »forarget og chokeret« over visse anglicismer.

Knud Sørensen skriver (p. 221): »Jeg tror ikke, at det danske sprog er ved at blive kvalt af lånene, men jeg har ønsket at reagere imod, hvad jeg betragter som en for høj grad af sprogforurening«. Efter dette skulle man jo tro at bogen indeholdt i det mindste en skitse til et sprogpolitisk program til begrænsning af den engelske indflydelse – fremsat af en forsker der virkelig ved besked. Men det får vi desværre ikke.

Knud Sørensen nævner (p. 221) at det jo er ganske overflødigt at man indfører

ordet *sideeffekt* (*side effect*) når vi har det danske *bivirkning*. Jeg er ganske enig, men både *bi-* og *virkning* emmer langt væk af at være tysk. Noget tilsvarende gælder en hybrid som *downperiode*. Hybrid defineres som »en blandingsform, der er sammensat af både dansk og engelsk sprogstof« (p. 72). Men er *periode* da ikke pæregræsk?

Nej, naturligvis er *bi-*, *virkning* og *periode* danske ord, ganske vist af fremmed oprindelse. Men måske har de engang forarget og chokeret ved deres fremmedartethed. Kunne man ikke tænke sig at det går lige sådan med de engelske ord? På Holbergs tid var det de franske ord man var foruroliget over, men de er ikke noget problem mere. Faktisk har jeg engang hørt bemærkningen »Hvad skal vi med det engelske *by the way*, når vi har det gode danske *apropos!*«.

Men hvis man nu virkelig besluttede at bekæmpe den engelske indflydelse, hvilke midler er der så til rådighed? En sproglov og tilhørende sanktionsmuligheder? Eller i det mindste som i Norge en *Aksjon til språklig miljøvern*, som søger at ændre holdningen til den engelske indflydelse og på den måde at styrke modersmålet.

Knud Sørensen har ikke givet os den vigtige sprogpoltiske diskussion om engelske ord i dansk. Men han har sørget for at den vil kunne foregå på et sagligt niveau, på grundlag af velbeskrevne *facts* og ikke hysteriske læserbreve.

Erik Hansen

Sebastian Olden-Jørgensen: Poesi og Politik. Lejlighedsdigtningen ved enevældens indførelse 1660. Kbh.: Museum Tusulanums Forlag 1996 (Renæssancestudier 8). 207 s., illustreret. 198 kr.

Det seneste tiårs stigende interesse for litteraturteori har ofte haft den uheldige bivirkning, at der fokuseres på teksterne i meget snæver forstand på bekostning af den kontekst, de er fremstillet eller tænkt brugt i. Det har forekommet mere interessant at konstatere (eller konstruere) tekstlige spil end at prøve at begribe teksterne som de historiske artefakter, de også er.

Dette forhold er naturligt nok mere problematisk, jo større den tidsmæssige afstand er til tekstens affattelsestidspunkt. I dansk litteratur går der et vandskel ved romantikken, der som åndshistorisk fænomen grundlagde eller farvede en lang række af vores helt centrale begreber som individualitet, nationalitet, kærlighed og barndom. Enhver der har forsøgt at formidle tekster fra før dette tidspunkt på forsvarlig vis vil vide, hvor mange ord der betyder noget helt andet end man ved første øjekast skulle tro. Det er ikke gjort med at erklære enhver tanke om endegyldig betydning meningsløs og derefter kaste sig ud i frie associationer. For, som Umberto Eco har sagt, selvom man formentlig aldrig vil kunne fastlægge den eneste rigtige tolkning af en tekst, så er det ganske afgjort, at visse fortolkninger er forkerte. Og for at kunne falsificere sådanne tolkninger kræves historisk viden og indsigt.

På den baggrund er det glædeligt, at en historiker har kastet sig over en skønlitterær genre, der er noget forsømt i moderne litteraturforskning, nemlig barokkens lejlighedsdigtning. Som Sebastian Olden-Jørgensen skriver, så har den

været noget stedmoderligt behandlet i litteraturhistorieskrivningen. Man kan have sine mistanker om hvorfor, men afgørende er nok, at den ikke kan begribes med den af romantikken knæsatte lyrikopfattelse, der bygger på inderlighed og eviggyldighed. Lejlighedsdigtning – herunder hyldestdigtning – er udadvendt og overordentlig samtidig. Det er let at komme til at se dens moderne ækvivalent som konfirmationsange og lignende.

Men barokkens verden så anderledes ud end nutidens. Som en del af tidens repræsentative offentlighed pegede f.eks. hyldestdigtning til kongehuset såvel på kongen og hans hus som på digtets afsender, der gerne så sig belønnet med alt fra en kontant erkendtlighed til et embede. Desuden indgik den del af hyldestdigtningen, der blev offentliggjort på tryk, i cementeringen af magtforholdene. Det var den generelle holdning, at digtningens rolle var at overtale, belære og fornøje – helst i den rækkefølge.

Olden-Jørgensen har lavet en case-study, idet han har koncentreret sig om de overleverede digte, der fremkom i anledning af arvehyldningen i 1660. Det drejer sig om 12 længere latinske digte, 12 latinske epigrammer, 1 latinsk gratulation i lapidarstil, 6 længere tyske digte, 2 længere danske digte, 1 dansk sonet samt 1 nederlandsk kobberstik med tilhørende epigram. Digterne fordeler sig over et spektrum fra ellers totalt ukendte personer i den ene ende til Anders Bording med sit Fryde-Skrig i den anden. Materialet har altså den klare fordel at være overskueligt, samt at repræsentere en geografisk og sproglig spredning, hvilket viser sig ikke at være uden betydning. Efter en gennemgang af materialet konkluderer forfatteren nemlig, at det valgte sprog har betydning for, hvordan en given forfatter vælger at tolke hegemonien. Arvehyldningen var ifølge den officielle ideologi et udtryk for folkets taknemmelighed over for kongens store fortjenester, og denne opfattelse kommer til udtryk i de dansk- og tysksprogede digte. Latindigtene ser derimod arvehyldningen som en indførelse af enevælden i direkte forlængelse af romerrettens bedste forbilleder. For latindigterne er der tale om enevælde af Guds nåde, ikke af folkets. Konstateringen underbygges af, at de to digtere, der skriver såvel på folkesprog som på latin, nemlig Rudolph Moth og Johannes Olavius, anlægger tilsvarende forskellige vinkler efter hvilket sprog de skriver på. Olden-Jørgensens bud på en forklaring på dette forhold er, at man opfattede politik som »arcana«, noget for de lærde, mens menigmand blot skulle nøjes med at udtrykke sin taknemmelighed.

Denne interessante pointe taget i betragtning er det måske mindre heldigt at bogens undertitel referer til »enevældens indførelse«. Uagtet hvad arvehyldningen viste sig at være de facto, var det jo altså kun latindigtene der åbent erkendte den som sådan.

Materialet udviser også en geografisk indholdspåvirkning. I Nordtyskland var der et mere udviklet marked for litteratur på folkesprogene end i Danmark, og de digte der stammer herfra, er alle på tysk og gengiver den officielle holdning. Digterpræsten Johannes Rist står for et temmelig langt digt, der sættes i forbindelse med en genre som i tysk sammenhæng er blevet kaldt *Zeitgedicht*, d.v.s. en blanding af journalistik, panegyrik og opbyggelse, oftest på aleksandrinere. Olden-Jørgensen mener, måske ikke ganske uden grund, at denne genre kan have været inspirationen til Bordings versificerede avis *Den danske Mercurius*, nok så meget som de franske hofblade, som litteraturhistorien normalt henviser til – og som

bl.a. har den svaghed i sammenhængen, at de i almindelighed ikke var versificerede. Zeitgedichte var derimod almindeligt udbredt i det tyske sprogområde, og Bording og kredsen omkring ham må have kendt til genren.

Forfatteren slår i sit forord et slag for tværfaglighed. Det kan man kun bifalde: jo flere sider en sag oplyses fra, jo klarere står den. Blot bør man være opmærksom på, at ét fag som regel vil komme til at dominere et givet arbejde. Det foreliggende bidrag til barokforskningen er ifølge sagens natur vægtet mod det historiske; således behøver ingen længere spekulere på, hvilke af de behandlede digtere der har kendt udgaven af *Relation aus Kopenhagen* fra den 27. oktober 1660, hvis beskrivelse af arvehyldningen går igen i flere af teksterne. En litterat kunne måske savne nogle overvejelser over de anvendte litterære mekanismer (om end der naturligvis peges på den udbredte solmetaforik). Til gengæld er teksterne optrykt i det fyldige bilag, så man har et godt udgangspunkt for selv at supplere med egne læsninger.

Bogen er – som pressemeddelelsen også gør opmærksom på – skrevet i et alment tilgængeligt sprog, og kan uden vanskeligheder indgå f.eks. i undervisningen i litteraturhistorie på bachelorniveau. Skal man brokke sig over noget, er det, at kongens to valgsprog, det officielle *Dominus providebit* og det »subsidiære« *Tandem*, nævnes op mod en halv snes gange. Ganske vist spilles der på dem i mange af de digte, der diskuteres, men dels er valgsprogene ret korte, dels er bogen selv minus tekstbilag, sammendrag, litteraturlister og indeks kun på godt hundrede sider, så det skulle være muligt at huske dem under læsningen.

Endelig kan man undre sig lidt over, at en afhandling om barokdigtning hører hjemme i en serie med renæssancestudier. I en fodnote peger forfatteren da også på, at barokbegrebet er blevet så udvandet, at det er ubrugeligt, og at han derfor – med Julius Paludan – foretrækker det snævrere og mere præcise senrenæssance. Her kunne man godt have ønsket sig en begrebsmæssig præcision, så det blev klart, hvorved senrenæssancen adskiller sig fra tidlig renæssance på den ene side og evt. højbarok på den anden.

Disse indvendinger hører til i småtingsafdelingen, særlig værket's beskedne omfang taget i betragtning. Udgivelsen bør hilses med glæde af alle med interesse for det 17. århundrede, og kan forhåbentlig medvirke til at åbne fleres øjne for de mange litterære kuriosa det gemmer på.

Niels Dalgaard

Karin Sanders: Konturer. Skulptur- og dødsbilleder fra guldalderlitteraturen. Kbh. 1997. Museum Tusulanum. 269 s., illustreret. 249 kr.

Gennem størstedelen af sit liv skrev H. C. Andersen dagbog. Da han blev så svækket, at han ikke kunne føre pennen mere, overtog veninden Dorothea Melchior og nedskrev efter diktat. Da stemmen til sidst også svigtede, fortsatte hun med at beskrive hans tilstand, med et ordvalg præget af Andersens eget. Denne overgang fra levende til død, denne glidende overgang fra at være tekstens subjekt til at være dens objekt, denne fortsættelse af skriften hinsides kroppens forfald fortolker Karin Sanders overbevisende i et af afsnittene i sin bog *Konturer: Skulptur- og dødsbilleder fra guldalderlitteraturen*.

I analysen vender Sanders sit blik mod en af samtidens kunstformer, dødsmasken, dvs. en gipsafstøbning af en afdøds ansigt. I romantikkens genidyrkelse var dødsmasken vigtig, fordi den kunne fastholde den dødes træk og således momentvis afsværge døden og personens forsvinden. Kan man for at forstå dagbogen beskrive den ved hjælp af metaforen »skreven dødsmaske«? Kan man ved således at overføre nogle af dødsmaskens egenskaber til skriften kaste lys over, hvad der er på færde i dagbogens særegne skildring af overgangen mellem liv og død?

Det mener Karin Sanders. Kombinationen af dagbog og dødsmaske er et af mange eksempler på, hvordan Sanders formår at åbne en tekst ved at benytte sig af en lidt skæv vinkel, der peger på lighedspunkter mellem teksten og en plastisk kunstart. Bogen er et interessant og perspektivrigt studie, der giver indblik i dødens og udødelighedslængslens rolle i en række tekster fra romantikken. Studiet giver desuden en indsigt i, hvor stor en betydning de plastiske kunstarter, statuen og dødsbilledet (betegnelse for gravstene, dødsmasker, udstillede skeletter i Kapuchinermunkenes gravkamre, katakomber o.lign.) havde i perioden. Sanders har foruden H. C. Andersen valgt den svenske forfatter J. C. L. Almqvist samt skuespilleren og forfatteren Johanne Luise Heiberg til sin undersøgelse. Sanders inddrager både deres litterære værker, scenekunst og selvbiografiske skrifter.

Bogen består af tre dele, først en teoretisk del om skrift og skulptur, derefter to dele med analyser. I bogens første teoretiske del, »Skulptur og skrift«, redegør Sanders for marmorstatuen og inddrager med stort overblik forskellige teoretiske betragtninger om statuen fra nyklassicismen op til i dag. Marmorstatuen var i romantikken først og fremmest en perfekt krop, et tegn på udødelighed, men var også en hybrid mellem det levende og det døde, marmoret blev anset for at bibringe figuren noget særligt livagtigt. Statuen var en måde at fremstille det, der ellers ikke kunne fremstilles og fastholdes: sjælen og den døde krop.

Den antikke statue med dens formfasthed er ikke umiddelbart, hvad man forstår som et ideal for romantikkens formsprængende tekster. Men det er som nævnt Karin Sanders' ærinde med denne bog at vise, hvor stor en rolle indoptagelsen og afvisningen af det skulpturelle og det nyklassicistiske plastiske ideal faktisk spillede for disse kunstneres projekter. Traditionelt siger man ellers, at musikkens abstrakthed og intense følelsesudtryk snarere var et ideal for romantikkens tekster end statuens og maleriets mimetiske bestræbelser, men i Danmark havde de nyklassicistiske skulpturidealer i lang tid en stor betydning, bl.a. p.g.a. Thorvaldsens indflydelse og forfatternes mange rejser til Italien.

Nu er forestillingen om, at den antikke statue eller musikken kan være et ideal for litteraturen som sådan, en ret upræcis tese. Hvad betyder det egentlig, at der i litteraturen er en påvirkning fra og til dels en afvisning af det nyklassicistiske plastiske ideal? Karin Sanders ser påvirkningen og afvisningen på tre planer: tematisk, biografisk og formmæssigt.

For det første var statuen tematisk ofte et symbol på skønhed og udødelighed samt et billede på overgangen fra liv til død. For det andet var statuen og dødsbilledet på et biografisk plan helt centrale figurer for romantikkens forfattere i deres bestræbelse på at skabe et solidt eftermæle. Statuen og dødsbilledet blev spejlingspunkter for digterjegets forestillinger om egen død og udødelighed. Øn-

sket om udødelighed hang ifølge Sanders sammen med kunstnerens ophøjede selvfølelse i romantikken. For det tredje var forbindelsen mellem litteraturens form og stil og det plastiske ideal et *udvekslingsforhold* mellem statuens udødelighed og litteraturens tidslighed og repræsentation af livsforløb. Sanders' pointe er, at de to kunstarter kan låne hinanden egenskaber og i mødet transformere hinanden. Statuen kan tildels sikre skriften »en vis formfasthed« (p. 12), mens skriften kan levendegøre statuen ved at sætte den ind i skriftens tid. Dette udvekslingsforhold vender jeg tilbage til, for hvad betyder »en vis formfasthed« i forhold til litteratur? Udvekslingsforholdet kan foruden den gensidige påvirkning fremvise metapoetiske aspekter, idet tekstens repræsentationsmuligheder og dens forhold til permanens og død tematiseres.

Bogens anden og tredje del består af analyser. Anden del begynder med den omtalte læsning af H. C. Andersens sidste dagbogsblade. Derefter følger undersøgelsen af statuens og dødsbilledets rolle hos H. C. Andersen, primært i hans rejsedeskriber og romaner og til sidst i den sene fortælling »Psychen« fra 1861. Dødsbillederne (bl.a. gravstene og udstillede skeletter) har egentlig ikke noget med det nyklassicistiske plastiske ideal at gøre, de adskiller sig fra marmorstatuen ved at være fragmentariske, dunkle og til tider foruroligende. Derimod genereres historier fra de fragmentariske dødsbilleder, og digterjeget spejler sin egen død og udødelighed deri – digterjeget skaber »kontur« om sig selv, som det hedder hos Sanders (p. 107).

I forhold til statuen viser Sanders, at der sker en udvikling i Andersens tekster fra en forholdsmæssig enkel tematisk indoptagelse af den antikke marmorstatue og dens ideale karakter til en fremstillingskrise i »Psychen«. Sanders skarpe og perspektivrige analyse af »Psychen« viser, hvordan statuen er blevet mangetydig hos Andersen. Kvinden, der inspirerede fortællingens billedhugger, transformeres til en Medusafigur, som forstener kunstneren. Desuden øver statuen modstand mod at blive repræsenteret i sproget. Fortællingen peger frem mod en modernitet, hvor selve repræsentationen problematiseres, og hvor forestillingen om skulpturen som et idealt symbol for kunstneren er brudt sammen.

Efter dette følger en meget fin analyse af det plastiskes betydning i Johanne Luise Heibergs scenekunst og selvbiografi. Sanders taler om det plastiske som »et underliggende afstandsskabende princip«, som Heiberg benyttede sig af for at beskytte sig mod de påtrængende tilskuerblikke (p. 160). Idealet for hende var på paradoksalt vis at blive en levende »gjennemsigtig Marmorstatue« (p. 163). Skuespilstilen skulle både være beskyttende og behersket (»Marmorstatue«), men skulle også som statuen fremvise det usynlige og åndelige i kropslig form (»gjennemsigtig«). Sanders viser herefter, hvordan det plastiske selvbiografiske afstandsprincip overføres til hendes skriftlige iscenesættelse i selvbiografien *Et Liv gjenoplevet i Erindringer*, 1891. Det foregår bl.a. ved, at Johanne Luise Heiberg stedvist omtaler sig selv i 3. person, og ved at hun iscenesætter selvbiografien som en stemme fra graven – bogen var planlagt til først at udkomme efter hendes død. Sanders læser således selvbiografien som en metaforisk distanceret »skulpturkrop« og som en »gravskrift« (p. 161).

Bogens tredje del rummer analyser af forholdet mellem krop, tekst og skulptur i Andersens roman *O.T* fra 1836, samt i Almqvists læsedrama *Ramido Marines-*

co fra 1834 og hans roman *Drottningens juvelsmykke* fra samme år. Sanders undersøger i nogle komplekse, til tider noget svært tilgængelige analyser, ved hjælp af teorier af bl.a. Peter Brooks og Derrida, hvordan skrift og krop flettes sammen. I Almqvists romantiske værker, der har mange moderne skrifttematiske træk, opløses skulpturens form og ideale betydning.

Sanders' behandling af mødet mellem litteratur og skulptur kan deles op i to forholds måder, hvoraf den sidste er mest dominerende og udbytterig i Sanders' studie. For det første behandler Sanders ekfrasen, dvs. den litterære beskrivelse af et visuelt kunstværk. Det drejer sig bl.a. om H. C. Andersens beskrivelse af psykhestatuen i fortællingen »Psychen« og hans brug af statubeskrivelser i fremstillingen af de kvindelige personer i romanen *Improvisatoren*. I forbindelse med ekfrasen spørges der dels om, hvilken funktion kunstværket har rent tematisk, og dels om, hvordan det repræsenteres, hvordan fremstilles et statisk kunstværk i litteraturen, der foregår i tid?

For det andet behandler Sanders det plastiske som et æstetisk princip i skriften og skuespilkunsten. Dette har i egentlig forstand ikke noget at gøre med konkrete skulpturer. Det skulpturelle er her en metafor påført teksten af litteraturforskeren, hvilket jeg gav et eksempel på tidligere i forbindelse med Karin Sanders' beskrivelse af Johanne Luise Heibergs selvbiografi som en »skreven skulpturkrop«. Som et andet eksempel kan nævnes følgende formulering i Sanders' analyse af en tekst af H. C. Andersen: »de litterære billeder i denne bog [er] ikke præget af en skulpturel kontur« (p. 94). Her tilføjer Sanders sproget en egenskab fra tegningen. Denne tilgang, hvor litteraturen metaforisk tilføjes visuelle og plastiske egenskaber, vil jeg fokusere på i det følgende. Først vil jeg komme med nogle generelle bemærkninger om metaforbrug i det interartielle studie, derefter vil jeg give et eksempel på en frugtbar metafor hos Sanders, nemlig »skreven dødsmaske« og til sidst vil jeg kommentere et eksempel på en mere upræcis metaforbrug.

En metafor som f.eks. »de litterære billeders skulpturelle kontur« peger på et problem, der altid dukker op i studier af kunstarternes relationer. Hvordan kan man bedst muligt sikre, at metaforens overførsel af egenskaber fra den ene kunstart til den anden bliver præcis? Hvordan »oversætte« betydningen »kontur«, der egentlig stammer fra tegningen, til nogle sproglige kategorier?

Metaforer for ligheder mellem kunstarterne er problematiske, men næsten uundgåelige i et interartielt studie, der vil betone ligheder, som Sanders vil i det tilfælde. Den semiotiske, tværæstetiske forsker, Wendy Steiner, citerer et sted Peirce for at mene, at metaforen (ikonen) er et vigtigt redskab for tanken, den kan afsløre den uventede sandhed (*Colors of Rhetoric*, 1982, p. 1, i det indsigtfulde kapitel om det interartielle studies metoder). Den gode metafor kan udvide forståelsen for kunstarternes ligheder, men den må altid bruges meget kritisk og præcist, så der peges på metaforens begrænsninger og dermed kunstarternes forskelle.

Analogen mellem kunstarterne er, som Steiner fastslår, i bund og grund altid fireledet, selv om den giver sig ud for at være tre-ledet (p. 3-4). F.eks. betyder »kontur« i tegningen altid noget andet end »kontur« i teksten, selvom den samme

term bruges. Analogien er fireledet, dvs. der er tale om tekst og tekstlige formkonventioner på den ene side og tegning og dens formnormer på den anden side. Når »kontur« med dens konnotationer til indramning og fasthed således overføres til teksten, er det vigtigt at sikre sig, at de oversættes til nogle præcise tekstlige formkategorier, eller hvis »kontur« i stedet skal forstås tematisk til nogle tematiske strukturer. Disse niveauer må ikke blandes sammen.

Sanders bruger metaforen »skreven dødsmaske« frugtbar og præcist i sin læsning af H. C. Andersens sidste dagbogsblade. Ved hjælp af metaforen får hun sagt noget nyt om dagbogen, som havde været vanskeligt at udtrykke uden. En plastisk dødsmaske er lavet af en anden person, den fastholder overgangen mellem liv og død. I dødsmasken bliver subjektet gjort til objekt, men masken kan rumme en vis grad af selviscenesættelse, som f.eks. i tilfældet med Thorvaldsens dødsmaske. Den døende kan være bevidst om, at masken skal bruges som skitse til en posthum skulptur. Ansigtstudtrykket i masken kan forstås som den afdødes sidste viljeshandling.

Alle disse karakteristika kan overføres til H. C. Andersens dagbog ved hjælp af metaforen »skreven dødsmaske«. Metaforen skærper forståelsen af, hvad der er på færde i Andersens sidste særegne dagbogsblade med deres karakter af selviscenesættelse og forlængelse af skriften, som jeg beskrev tidligere. Analysen er god, fordi metaforen »dødsmaske« præciserer forståelsen af overgangen hos Andersen fra at være tekstens subjekt til at være dens objekt, forståelsen af Andersens optagethed af at blive husket og hans bestræbelse på styrende at forlænge sin skrift hinsides kroppens forfald. Samtidig stiller læsningen på frugtbar vis spørgsmålstegn ved en skarp adskillelse af det retoriske og biografiske.

Sanders påviser desuden metaforens begrænsninger: »Analogien mellem Thorvaldsens plastiske dødsmaske og Andersens skriftlige bliver imidlertid kun meningsfuld, hvis vi går ud over det rent analogiske og stiller spørgsmålet: Hvori ligger forskellen mellem den skrevne og den plastisk formede repræsentation« (p. 71). Sanders peger derefter på de forskelle mellem kunstarternes repræsentationsformer, som metaforen tydeliggør. Teksten er transparent, fragmentarisk, i bevægelse, fordi teksten forløber i tid, mens gipsmasken er uigennemtrængelig, taktil, med sin visualitet og plasticitet nærværende i nuet på en helt anden måde, end teksten nogensinde kan være.

Et eksempel på en mere upræcis metaforbrug, der ikke på samme måde sætter fokus på metaforens begrænsninger, er metaforen »kontur«. Metaforen »kontur« skal samle bogens mange lag, så Sanders taler både om skulpturens kontur (p. 48), forfatterens og forfatterskabets kontur (p. 110), stemmens kontur (167), værkets kontur (p. 131), de litterære billeders kontur (p. 94) og endda om læserens kontur (p. 48)!

»Kontur« er som tidligere nævnt egentlig et begreb hentet fra tegningen, men er hos Sanders først og fremmest en egenskab ved den antikke marmorstatue. I tilknytning til det nyklassicistiske skulpturideal betyder »kontur« afgrænsning og formfasthed. Konturbegrebet hos Sanders stammer fra Plinius' fortælling om den korinthiske pottemager Dibutades' datter, hvis elskede skal forlade hende. Aftenen inden hans afrejse ser hun hans skygge på væggen. Hun aftegner konturen på væggen, og senere skaber faderen et basrelief ud fra konturaftegningen. Sanders'

centrale metafor »skulpturens kontur« bruges således som en metafor for statuens fastholdelse af den forsvundne krop, dens udødelighed. Endelig er »kontur« i skulpturen også en slags indramning af det usynlige indre, fint vist ved en analyse af Andreas Vesalius' anatomiske tegninger fra renessancen.

Det vanskelige ved kontur-metaforen er, hvilken betydning den egentlig har i forhold til en litterær tekst fra romantikken. Sanders slutter sin redgørelse for konturen med følgende uklare formuleringer om kontur i forhold til litteratur: »Det er altså ikke min hensigt at undersøge *konturer* som et rent kunst- eller litteraturhistorisk begreb. Min brug af udtrykket *konturer* skal snarere ses som strukturerende understrømme i det litterære univers, som en del af den sproglige diskurs, som en særegen dynamik mellem det statiske og det dynamiske. Og ikke mindst mellem det verbale og det visuelle, mellem ord og billede« (p. 13). Her er der brug for at tænke på analogiens fireledede art, som jeg nævnte tidligere. Hvordan overføres eller oversættes »kontur« med dens konnotationer om indramning og formfasthed til litteraturen?

Helt centralt er det her at spørge, om kontur i skriften er en formmæssig kategori, når Sanders indledningsvis skriver, at »den klassiske græske skulpturkontur synes også i skriften at sikre en vis formfasthed« (p. 12), og når Sanders skriver, at »skulpturen synes at give en vis permanens, en udødelighedens nimbus som skriften mangler« (p.13) – hvori består denne formfasthed og permanens? Eller er kontur udelukkende tematiske og biografiske kategorier, hvor skulpturens udødelighed og stasis bliver et tematisk og biografisk »forankringspunkt« (p. 12)? Her er det vigtigt at oversætte metaformerne »formfasthed« og »kontur« og vise deres begrænsninger.

I forlængelse heraf kan man overordnet spørge, om Sanders' tese om det nyklassicistiske plastiske ideals betydning for litteraturen afgrænser sig til et biografisk og tematisk plan? Er der ikke generelt i bogens romantiske tekster, særligt i Andersens og Almqvists bevægelige og fragmentariske tekster, en uovervindelig modstand mod en metaforisk overførsel af metaforen »kontur« til form og stil.

Sanders' bog er smukt udformet med flotte billedgengivelser. Den er generelt velskrevet, men visse steder er Sanders argumentation svær at holde fast. Ud over emnets kompleksitet kan jeg se to årsager dertil. For det første er fodnoterne ofte meget lange og forstyrrer læsningen. Der er fine pointer i fodnoterne, som med held kunne være skrevet ind i teksten, men de rummer også en del stof, som for klarhedens skyld godt kunne være udeladt. For det andet er Sanders' sprog nogle steder så suggererende og billedrigt, at teksten bliver uklar, og Sanders' egentlige argumentation overskygges. Det tidligere citat om kontur viste, hvilken usikkerhed om begrebets definition en sådan sprogbrug kan bringe (p. 13).

Afslutningsvis vil jeg diskutere bogens placering i det forskningsfelt, der beskæftiger sig med forholdet mellem litteratur og visuel kunst, og derefter diskutere bogens brug af romantikbegrebet og dens kombination af vidensområder.

Studiet af forholdet mellem litteratur og de visuelle kunstarter er ekspanderet inden for de sidste 10-15 år, særligt inden for litteraturstudier i USA. Sanders placerer sig, når metaformerne for lighed mellem kunstarterne behandles varsomt, et

meget frugtbart sted mellem de formalistiske og nykritiske teoretikere, som betoner kunstarternes ligheder, og de mere skeptiske forskere, som betoner kunstarternes forskelle og den profilering, der ligger heri. Sanders' kombination af litteratur og visuel kunst knytter sig i dansk sammenhæng til Jørgen Bonde Jensens *H.C. Andersen og genbilledet* (1993), men hendes inddragelse af det plastiske og hendes vidtfavnende teoretiske præsentation af problemfeltet er ny i forhold til studiet af dansk litteratur.

Sanders påviser en repræsentationskrise i romantikken hos H. C. Andersen og J. C. L. Almqvist ved at analysere, hvordan statuen og dødsbilledet fremstilles. Sanders' bog ligger således i forlængelse af nyere tids, særligt Yale-skolens, nylæsninger af romantikken som moderne. Det er i forbindelse hermed i grunden overraskende, at Sanders benytter sig af det ladede begreb »guldalderlitteratur« i bogens titel, for ved at læse en del af teksterne som moderne problematiserer Sanders netop den nationalromantiske, idealiserede forestilling om romantikken, der knytter sig til begrebet »guldalderlitteratur«.

Bogens titel med dens begreb »guldalderlitteraturen« antyder desuden et litteraturhistorisk projekt. Imidlertid kan man godt komme i tvivl om, hvordan man egentlig skal anvende bogens mange fine pointer litteraturhistorisk, fordi selve romantik- og guldalderbegrebet ikke bliver afgrænset og diskuteret. Teksterne strækker sig fra begyndelsen af H. C. Andersens forfatterskab i 1829 helt op til Johanne Luise Heibergs selvbiografi fra 1891 og går således uden om, hvad man normalt forstår som romantikkens centrale tekster i dansk sammenhæng.

Sanders' analyser er opfindsomme og kombinerer stof fra forskellige kunstarter og teorier på en ny måde. F.eks. er der i forlængelse af analysen af H. C. Andersens dødsmaske et afsnit med titlen »Dødsmaskens åbne mund«. Det rummer bogens nok skæveste læsning, der alligevel har en central og perspektivrig pointe. Afsnittet tager udgangspunkt i Michel Serres' anekdote om den afdøde Schopenhauers gebis, og Sanders spinder herefter tråde fra Andersens kobling af tænder og digtning i fortællingen »Tante Tandpine« til Kierkegaards beskrivelse af Andersen som en tandløs digter, der tygger drøv på gammelt materiale. Diskursen slutter til sidst med en beskrivelse af en tegning af Andersens dødsleje, hvor han ligger med åben mund. Ud fra denne noget svimlende diskurs fremdrager Sanders en central pointe omkring koblingen mellem krop og værk hos H. C. Andersen.

En sådan tekstlæsning kan alt efter humør og videnskabeligt temperament fryde eller forarge. Undertegnede hører nok, om end lidt tøvende, til den første kategori. Nogle steder kan man måske synes, at ideerne i Sanders' bog er lovlig skæve, eller at metaforerne og inddragelsen af poststrukturalistisk teori bliver for styrende. Oftest viser den skæve vinkel sig dog udbytterig.

Det kan hermed sammenfattes, at Sanders' bog rummer en lang række skarpe og spændende analyser, og at den er fyldt med nye ideer og pointer. Karin Sanders' bog fortjener således stor opmærksom og ros, fordi den bidrager til en nylæsning af romantikken, og fordi den viser, hvor stor en viden der kan åbnes op for, når forholdet til en anden kunstart studeres.

Annette Fryd

Henrich Steffens: Indledning til filosofiske Forelæsninger. Udgivet af Johnny Kondrup med et tillæg af Flemming Lundgreen-Nielsen. Kbh. 1996. C. A. Reitzels forlag, 325 s. 280 kr.

Dele af dette århundredes tyske romantikforskning – og ikke mindst Novalis-forskningen – har været optaget af forholdet imellem romantikkens digtning og tidens tyske naturvidenskab især i den udformning, som den fik i Schellings naturfilosofi. Fritz Pauls Steffens-monografi fra 1973 er del af denne tradition.¹ I stigende grad har forbindelsen mellem romantikken og naturvidenskaben også optaget engelske forskere. Den meget læste artikelsamling *Romanticism and the Sciences*, Cambridge 1990, udgivet af Andrew Cunningham og Nicholas Jardine, er et tydeligt tegn herpå. Også danske romantikforskere har f.eks. i forbindelse med både H.C. Ørstedes fagvidenskabelige og hans mere litterære forfatterskab og tilgrundliggende æstetiske overvejelser været inde på emnet.²

Men andre end interesserede i litteraturens indre og ydre historie har inden for de sidste årtier fattet interesse for Schelling og hans tidligere så udskældte naturfilosofi. Fysikere har inspireret af Prigogine peget på naturfilosofiens aktualitet i forbindelse med dens lære om stoffets selvorganisering og dens forsøg på at overvinde samtidens mekanicistiske teorier.³ Også i forbindelse med en stigende interesse for naturvidenskabens muligvis uundgåelige brug af metaforer er Schellings og naturfilosofiens aktualitet blevet nævnt.⁴ Videnskabshistorikere har peget på, at naturfilosofien har en overset virkningshistorie,⁵ og en samlet, lettilgængelig redegørelse for naturfilosofien og dens forgreninger i det 19. århundrede foreligger med Georges Gusdorfs *Le savoir romantique de la nature*, Paris 1985. Manfred Frank har gentagne gange understreget Schellings relevans for moderne filosofi og er den, der mere end nogen anden 'has brought Schelling back into contemporary philosophical debate'.⁶

Set på denne baggrund er den nyudkomne, tekstkritiske udgave af Steffens' berømte indledningsforelæsninger fra 1803 højst velkommen. Steffens var om nogen naturfilosoffen par excellence, han var – i modsætning til Schelling – både *Naturforscher* og *Naturphilosoph*,⁷ og hans betydning for dansk åndsliv er blevet berømmet, behandlet og besunget talrige gange.

Man bør i vore dage være sig for at bruge udtrykket 'som ethvert barn ved', eller 'som enhver gymnasieelev ved'; men man kan vel alligevel med en vis forsigtighed hævde, at en af de mere velkendte episoder i dansk litteraturhistorie er hin samtale i 1802 mellem Steffens og Oehlenschläger, der gjorde den fallerede student Øhlenschläger til skjalden Adam, en samtale, som fantasifuldt og lærd er søgt rekonstrueret af Vilhelm Andersen i hans disputats fra 1896 om 'Guldhorne-ne'. Ingen har som Vilhelm Andersen gjort denne samtale til en mytologisk størrelse i dansk litteratur. Steffens' ydmyge lille bog, trykt på billigt og gulligt papir, og med den lidt tørre titel *Indledning til filosofiske Forelæsninger* og Oehlenschlägers lidt mindre ydmyge bind *Digte* – titelbladet var kobberstukket, men papiret stadig billigt og gulligt, begge trykt hos Andreas Seidelin og angiveligt udkommet i 1803, digtene dog udsendt december 1802 – blev, mens de voksede under Vilhelm Andersens hænder,⁸ til en slags herkulinske tvillingsøjler, der dannede indgangsportalen til den danske romantik. Johnny Kondrup nævner i sit efterskrift, at både forfatter og forlægger tabte på Steffens' bog, og at

det i 'betragtning af den sensation, forelæsningerne havde vakt – og i betragtning af de pæne anmeldelser, bogen fik – er ganske bemærkelsesværdigt' (side 209). Til det er vist kun at bemærke, at litteraturens indre og dens ydre historie ikke falder sammen, og at det måske i det lange løb var så som så med sensationen. En egentlig boghistorisk undersøgelse ville – hvis den er mulig – være et væsentligt bidrag til udforskningen af dansk romantiks ydre historie.

Johnny Kondrup har med sin udgave af Steffens' forelæsninger ydet et stort og fortjenstfuldt tekstfilologisk og tekstkritisk arbejde. De tidligere udgaver har – ligesom originaludgaven – været behæftet med talrige, ofte meningsforstyrrende fejl. Vi har nu fået en videnskabelig udgave, der kan danne grundlag for fremtidige Steffens-studier. En tekst, som hverken af litterære, stilistiske, æstetiske filosofiske eller naturvidenskabelige grunde, men udelukkende på baggrund af ophavsmændens status som lynildsmand og måske også af receptionshistoriske årsager anses for at være et hovedværk i dansk litteratur, er nu tilgængelig i en forbillig udgave, der kan henvise tidligere optryk til antikvarboghandlerens kasser. Læseren bedes – før jeg begynder min kritik af enkelte punkter i udgiverens efterskrift og noter – bemærke min uforbeholdne anerkendelse af tekstudgivelsens kvalitet. Udgavens navneregister bør også fremhæves og har allerede vist sig at være et nyttigt arbejdsredskab især ved arbejdet med udgavens noter.

Jeg har dog et par bemærkninger til selve teksten. Af referencegrunde havde jeg gerne set, at originaludgavens sidetal var blevet markeret, og at siderne var blevet forsynede med linjetæller. Dette bør være normen for udgivelser af denne art. Ingen selv nok så god kritisk udgave kan set ud fra enhver betragtning erstatte originaludgaven, da det dog er den, der umiddelbart har en virkningshistorie. I denne forbindelse skal jeg også pege på, at da Kondrup – som andre, der har beskæftiget sig med teksten, således f.eks. både Vilhelm Andersen og Børge Ørsted – har været opmærksom på, at væsentlige dele af 4. og 5. forelæsning er direkte oversættelse fra Steffens' naturfilosofiske hovedtræk fra 1801 *Beyträge zur innern Naturgeschichte der Erde*, så havde det været rimeligt at angive, hvilke passager i forelæsningerne der svarer til passager i *Beyträge*, og eventuelt at gøre det så udførligt, at læseren kunne tage stilling til eventuelle principper bag Steffens' brug af sit eget værk. Når jeg nævner det her, er det også fordi, jeg på denne baggrund har undret mig over en passus i efterskriftet, hvor det siges, at Steffens ikke har 'oprenset sit forelæsningsmanuskript til et pænt sammenhængende skriftsprog før det blev sendt i trykken. Hvad der foreligger, er stadig forelæsnin-gernes partitur, ikke deres korrektur' (side 220-221), og det antydes, at teksten har det taltes rytme. Disse påstande synes ikke at stemme overens med det faktum, at de brugte passager fra *Beyträge* er direkte oversatte, og at der med hensyn til stil og sætningsopbygning ingen forskel er imellem disse passager og den øvrige tekst.

Af tekstrettelserne har jeg kun haft betænkeligheder ved en enkelt, som forekommer på side 99 l. 14-13 fn., og som begrundes i noten på side 279. Her argumenteres for, at det klart meningsløse 'Constict' må erstattes af 'Conflict', hvilket muligvis også er rigtigt; men man kunne overveje, om det ikke snarere skulle rettes til *Constrict* af velbalstammen *constringo*, som betyder sammenbinder eller sammensætter. Jeg har forsøgt at undersøge, om ordet på Steffens' tid er blevet brugt i kemisk sammenhæng, men det har umiddelbart ikke været muligt at afgøre.

Jeg har ikke systematisk ledt efter trykfejl og har kun noteret to, begge i kommentarerne. Den ene er på side 296. l. 4 fn., hvor '1738' skal erstattes af '1783'. Den anden er lidt mere finurlig. Den optræder i en kommentar på side 262 om Kepler – en kommentar, som jeg senere skal vende tilbage til. Her anføres Keplers værk fra 1619 *Harmonice mundi* som *Harmonices mundi*, dvs. med et 's' for meget. Muligvis stammer dette fejlagtige 's' fra bogens titelblad, som lyder *Ioannis Kepleri Harmonices mundi libri V*, dvs. det famøse 's' stammer fra en latinisering af en græsk genitiv.

Efter disse få, mere formelle bemærkninger, skal jeg først beskæftige mig med Johnny Kondrups efterskrift, og dernæst med noterne, idet jeg dog, før jeg tager nogle enkelte noter op til nærmere drøftelse, skal pege på nogle steder i teksten, hvor jeg, men ikke udgiveren, føler, at der er et anoteringsbehov.

Efterskriftet rummer en udmærket redegørelse for baggrunden for Steffens' forelæsninger, omstændighederne omkring dem, og hvad der fulgte efter. Derefter gives en meget nyttig oversigt over forelæsningserne, der redegøres for anmeldelser, udgaver, tekstforhold og rettelser.

I efterskriftet siges det indledningsvis, at Steffens gav 'stødet til det universalromantiske gennembrud i Danmark' (side 160), og senere, at 'Steffens' person var afgørende for romantikkens gennembrud [i Danmark]' (side 181). Det er hævet over enhver diskussion, at den karismatiske Steffens fik stor betydning for Oehlenschläger, i hvert fald for en kort periode, uanset at Steffens' erindringer kun med en vis forsigtighed kan bruges som kilde.⁹ Der er jo et gran af sandhed i Heines uforskommede bemærkning fra 1833 – syv år før *Was ich erlebte* begyndte at udkomme – at blandt Steffens' ideer 'gab es aber eine, die sich keiner zugeeignet hat, und es ist seine Hauptidee, die erhabene Idee, 'Henrik Steffens, geboren den 2. Mai 1773 zu Stavanger bey Drontheim in Norwegen sey der grösste Mann seines Jahrhunderts''.¹⁰ Som belæg for Steffens' betydning kan selvfølgelig anføres flere samtidige kilder, f.eks. Grundtvigs noget forbeholdne omtale af Steffens' virke fra 1812 i *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng*, side 353-354, og de ligeledes forbeholdne udtalelser af Mynster,¹¹ H.C. Ørsted¹² og A.S. Ørsted¹³, beretninger om, at Steffens' optræden med N.M. Petersens tørre bemærkning 'til Forfærdelse for alle oplyste Mænd oprørte den danske Ungdom'.¹⁴ Og først og fremmest er der jo Oehlenschlägers egne skildringer i selvbiografierne, levnedsskildringen og erindringerne af forholdet til Steffens. Nævnes burde det dog, at Ejnar Thomsen i sit polemiske skrift *Omkring Oehlenschlägers tyske Quijotade* (København 1950) vendt især imod Vilhelm Andersens Steffens-begejstring, har sat et stort – og aldrig imødegået – spørgsmålstegn ved Steffens' afgørende betydning både for Oehlenschläger og for den danske romantik i almindelighed. Midt imellem de to yderpunkter må vist Valdemar Vedel placeres.¹⁵ Jeg nævner det her, fordi Kondrup afviser, at der er tale om en myte (der i så fald må være knæsat netop af Vilhelm Andersen) ved at pege på, at der f.eks. hverken i Sverige eller i Norge fandt et romantisk gennembrud sted omkring år 1800 (side 181-182). Men hertil er kun at sige, at andre forhold, f.eks. brødrene Ørsteds virke, måske lige så godt som Steffens' kometagtige optræden kan forklare forskellene imellem de nordiske lande.

Som jeg tidligere har peget på fremkalder myten – hvis det er en myte – hos udgiveren en undren over, at *Indledning til filosofiske Forelæsninger* ikke

solgte bedre end den gjorde. Tidligere har myten forledt endog Brandes til fejllæsning eller fejlerindring. Han skriver i *Emigrantlitteraturen*, at Madame de Staël roser Steffens' (og Baader) på de største engelske naturforskeres bekostning.¹⁶ Et oplag viser, at det sted i *De l'Allemagne* (1814), som Brandes citerer/parafaserer, ikke indeholder nogen ros. Den lærde dame har ikke engang kunnet stave Steffens' navn korrekt, men er for øvrigt meget præcis i sin karakteristik af den schellingske naturfilosofi.¹⁷

Kondrup indleder i øvrigt sit efterskrift med kort at redegøre for de tre 'skelsættende' forelæsningsrækker i det 19. århundredes danske åndsliv, nemlig foruden Steffens', H. L. Martensens fra 1837 og Georg Brandes' fra 1871. Som jeg ovenfor har problematiseret 1802-forelæsnningernes skelsættende karakter, kan man også problematisere de to andres ditto. Martensens skabte en kortvarig uro blandt især den teologistuderende ungdom, der tales senere om en 'philosophisk Svimmel',¹⁸ og man må i denne forbindelse ikke overse J. L. Heibergs indflydelse, da det jo dog var ham, der introducerede hegelianismen i Danmark. Og måske var Kierkegaards angreb på 'Christenheden' og hermed på den ideologiske størrelse, som kan kaldes Guldalderens forestilling om en enhedskultur, især eksemplificeret i J. P. Mynsters forsøg på at svejse kirke, kultur og enevælde sammen i en ubrydelig enhed, den afgørende og egentlig skelsættende faktor, der bandede vejen for naturalismen og positivismen. Baggrunden for, at Martensen promoveredes til forskel fra både Steffens og Brandes, var næppe en 'forståelse med det samfund, han talte ind i' (side 160) – f.eks. var det hans teologiske modstander H. N. Clausen, der fik ham ansat ved Universitetet¹⁹ – men måske i langt højere grad, at også modstandere måtte erkende, at Martensen var en uomtvistelig dygtighed, hvilket ikke var tilfældet med de to andre, som hverken var det – Brandes i hvert fald ikke på det pågældende tidspunkt – eller blev anerkendt som sådanne.

Dette bringer mig frem til en anden påstand i Kondrups efterskrift, nemlig påstanden om Steffens' faglige dygtighed (side 166) og om, at Steffens' 'Beyträge hører til i den solide ende af romantikkens naturfilosofi' (side 175). Den sidste påstand er svar at tage stilling til, dels fordi målestokken er ukendt, og dels fordi den videnskabshistoriske udforskning af romantikkens *Naturphilosophie* og *Naturforschung* kun er i sin vorden. F.eks. vandt Schellings tanker størst genklang i medicinernes kreds, men på trods af, at så store navne inden for det 19. århundredes medicin som fysiologen Johannes Müller og klinikeren Johann Lucas Schönlein i deres ungdom var tilhængere af naturfilosofien, udgør den romantiske medicin et endog endnu mere udforsket område end den romantiske fysik og biologi. Og i 1843, da Steffens mineralogiske værker for længst var glemt, udkom 3. udgaven af en af naturfilosofiens klassikere, nemlig biologen Lorenz Okens *Lehrbuch der Naturphilosophie*. Det gælder i hvert fald, at Steffens, som H. C. Ørsted senere eksplicit fremhævede, ikke tilførte sin videnskab noget nyt,²⁰ og at han allerede i århundredets begyndelse fraskrev ham dyberegående kendskab til kemi og fysik.²¹ Også brødrene Mynster forholder sig kritisk til Steffens' faglighed. J. P. Mynster pukkede på manglen af 'videnskabelig Stringents'²² og den naturkyndige O. H. Mynster var endog meget afvisende.²³ Heller ikke den store franske naturforsker George Cuviers udtalelse om Steffens tyder på, at der har stået respekt om hans faglige dygtighed.²⁴ Set ud fra både na-

turfilosofiens og dens kritikeres synsvinkel synes Steffens at have været en videnskabelig døgnflue.

Et problem i megen romantikforskning er, at Spinozas rolle og spinozismens indhold ikke altid er afklaret. Spinoza prædikede ikke livsforsagelse (se side 168), men det er nu mindre væsentligt. Schellings identitetsfilosofi (hvorfor bruges anførselstegn, når der på side 169 tales om Schelling som Fichtes 'materialistiske' elev? Det burde forklares, hvad meningen er, for betegnelsen er i og for sig rigtig) står i stor gæld til Spinozas immanensfilosofi, og når Kondrup skriver, at Steffens bestandig opretholdt 'en grænselinie mellem Gud og den natur, der blev betraget som en emanation af det guddommelige væsen' (side 172), bliver Steffens' forhold til den schellingske naturfilosofi yderst problematisk, hvilket ikke formindskes ved brugen af det nyplatoniske emanationsbegreb. At vi hører den ældre Steffens igennem Kondrups ord er klart, men omfatter en sådan supranaturalistisk opfattelse også den unge Steffens omkring 1800? En vis forsigtighed i religiøse anliggender karakteriserer forelæsningerne, f.eks. fremgår det af det ukommenterede sted på side 20 om muligheden for personlig uddødelighed, at Steffens på det tidspunkt, han holdt forelæsningerne, næppe var ortodoks kristen. Man bør også i forbindelse med Schelling og den schellingske naturfilosofi – hvilket også gælder såvel for Spinoza som for Hegels og hegelianernes vedkommende – meget nøje overveje, hvor meget i den anvendte traditionelle religiøse sprogbrug der har et traditionelt indhold. Dette gælder også Steffens' udtalelser i den 9. forelæsning om det fejlagtige i at identificere det materielle univers med guddommen (side 152); det konkrete foreliggende materielle univers er et moment i det eviges udfoldelse, hvilket imidlertid ikke betyder, at det evige ('Guddommen') nødvendigvis må tænkes som noget ved siden af sin udfoldelse i tiden. Jeg må her lade problemstillingen om immanenstænkning versus transcendentstænkning i den steffenske naturfilosofi ligge, og må nøjes med at pege på, at det foreligger. Men jeg kan ikke tilbageholde, at jeg finder, at Steffens er inkonsistent, når han forener en spinozistisk metafysisk tidløshed (og hermed statik) med den schellingske naturfilosofis dynamiske synspunkter og udsmykker kombinationen med den traditionelle religiøse retoriks vage udtryk.

Gentagne gange, både i efterskriftet og i noterne, optræder ordene 'organisme' og 'organisation'. F.eks. siges det side 170, at 'Hvad Steffens fandt i Schellings filosofi, var først og fremmest en vision af verden som en sammenhængende helhed, en organisme [...] uden at det præciseres, hvad betegnelsen 'organisme' står for. Det schellingske begreb om organisme eller om et organiseret naturprodukt har sine rødder i Kants *Kritik der Urteilskraft*, hvor det i f.eks. §66 hedder, at 'Ein organisiertes Produkt der Natur ist das, in welchem alles Zweck und wechselseitig auch Mittel ist'. Det er det samme begreb, Steffens bruger, når han i artiklen 'Et Bidrag til Hypotesen om den almindelige Organismus' i *Bibliothek for Physik, Medicin og Oekonomie* 15, 1799 skriver, at 'Saa er det da vist, at ligesaa lidt som den organiske Natur kan tænkes uden den uorganiske, ligesaa lidt kan den uorganiske sættes i Virksomhed uden den organiske [...] saaledes maa Individuerne opofres, for ved deres Død at give Livet selv Permanens. Her see vi den fuldkomneste Vexelvirkning [...]; og dette leder os nødvendig til Ideen om en Verdens-Organisation, en almindelig Organismus, i hvilken det Hele kan anses som et Middel for sine Dele og Delene omvendt som Middel for det Hele, i hvil-

ken ingen Virksomhed existerer uden sin modsatte, i hvilken alting løber tilbage i sig selv; derved organiseres, dannes et sluttet Heele – et System'.²⁵

En organisme er således et selvorganiserende og selvreproducerende hele. Nyere tids karakteristik af organisme ud fra begrebet om stofskifte var naturfilosofien fremmed, og f.eks. kommer krystallisation ind under det naturfilosofiske begreb om organiserede naturting.

I sit referat af den 6. forelæsning nævner Kondrup en række 'latterlige' hypoteser om naturens beskaffenhed, som afvises af Schelling, herunder antagelsen af 'stofløse stoffer' (side 202), hvormed må tænkes på de klassiske imponderabilier, dvs. stoffer uden vægt. Det siges i denne forbindelse, at Steffens' pointe 'er god, omend også atomteorien ryger med i Steffens' oversigt over naturvidenskabens let gennemskuelige fejltagelser' (side 202). Ja, selvfølgelig. Atomteorien med dens klassiske mekanicistiske forklaringsmodel var jo naturfilosoffernes kæreste angrebsmål; at skabe et alternativ, som indsætter den levende natur i dens ret, var netop den spekulative fysiks hovedanliggende. Så der er ikke tale om, at atomteorien ryger med så at sige ved en fejltagelse. Videnskabens historie er ikke de for øjeblikket anerkendte videnskabers historie, og boniteten af fortidens videnskab er ikke betinget af, at de mener det samme, som vi mener i dag og måske ikke i morgen, men afhænger af ganske andre forhold.

I forbindelse med Steffens' biografi udnævner Kondrup fyrstinde Amalie von Gallitzin som Steffens' 'første vejviser' på spekulationens vej, og tilskriver hende som Hemsterhuis' veninde en central rolle i 'datidens gnostisk prægede sublimerings- og visdomslære' (side 167). Jeg skal ikke her diskutere Aage Henriksens Hemsterhuis-konstruktion i bogen om Baggesen;²⁶ men uanset hendes tidligere tilknytning til Hemsterhuis, løsnedes forbindelsen mellem dem efter at hun i 1779 var flyttet til Münster og optaget i den såkaldte Kreis von Münster, og i det hele taget kan hendes nære forbindelse med den nederlandske filosof fra 1775 til 1779 betragtes som en overgangsperiode. Hun vendte i 1784 tilbage til kristendommen, konverterede i 1786 til katolicismen, og knyttede sig i 1788 til Hamann ganske kort før dennes død; herefter ophørte enhver indre relation imellem hende og Hemsterhuis, som døde i 1790.²⁷ Steffens mødte tilfældigvis fyrstinden i en boghandel i Kiel i 1797 og fandt hende mystisk; han havde hørt om hendes forbindelse med Hemsterhuis – hvis filosofi var ham ubekendt – og hendes venskab med Jacobi forlenede i hans øjne denne med en særlig betydningsfuldhed og forstærkede dermed den tiltrækning, som Spinozas tænkning gennem læsningen af Jacobis *Über die Lehre des Spinoza* allerede udøvede på ham.²⁸ At kalde fyrstinden 'den første vejviser' i retning af 'Speculationen' er, især når 'spekulation' for Schelling som for Hegel og hegelianerne er en teknisk terminus, en overfortolkning af det sted i erindringerne, hvor der berettes om mødet mellem den unge mineralog og den med Jacobi 'aandsbeslægtede Kone', som det hedder i den danske oversættelse af *Was ich erlebte*.

Som indledning til mine bemærkninger til Kondrups noteapparat skal jeg fra efterskriftet citere et hermeneutisk princip, som har overrasket mig meget, og som jeg muligvis ikke har forstået. Kondrup siger her, at 'Steffens' forelæsninger er faglitteratur og fortolker således i alt væsentligt sig selv' (side 194). For det første kan man umiddelbart indvende, at når der er tale om især et ældre videnskabeligt værk, skal noterne hjælpe læseren til at forstå, hvad der siges, og efter-

skrift eller forord skal belyse, hvorfor det siges. For det andet synes princippet at være i strid med vor tids kontekstualistiske syn på videnskabens historie, hvor det enkelte videnskabelige værk forstås og fortolkes på baggrund af oprindelsestidens kulturelle, videnskabelige og religiøse synspunkter og under inddragelse af institutionshistorie etc. Det er væsentligt i denne forbindelse at bemærke, at det begreb om videnskabelighed, der arbejdes med inden for den moderne, kontekstuelle videnskabshistorie, er det eller de videnskabsbegreber, der blev gjort gældende på det tidspunkt, der udforskes, og hverken et videnskabsbegreb byggede på nutidig videnskabelig praksis eller på moderne videnskabsteoretiske overvejelser. For det tredje kan det mere specielt anføres, at hvis både den fagvidenskabelige teori- og modeldannelse og den faglige formidling af den forudsætter metaforer, er en kontekstafhængig metaforforståelse nødvendig. F.eks., som understreges ovenfor, forudsætter læsningen af Steffens' forelæsninger, at naturfilosofiens brug af organismemetaforikken forstås ud fra dens kontekst.

For at forstå Steffens er den videnskabshistoriske, den filosofiske, og den historievindskabelige/historiefilosofiske kontekst afgørende. De første forelæsninger kunne annoteres tæt med henvisninger til især Schellings værker, de sidste med henvisninger til Fr. Schlegels æstetiske og kulturkritiske arbejder. Især er der grund til at nævne Steffens' afhængighed af Fr. Schlegel f.eks. i relation til kommentaren på side 309 om udtrykket 'Det Romantiske', hvor der i forbindelse med distinktionen mellem 'det romantiske' og 'det klassiske' eller 'det antikke' (Kondrup: det græske) henvises til Schiller, hvilket ikke er forkert. Men som allerede Vilhelm Andersen var opmærksom på i *Guldhornene*, var Steffens' inspirationskilde Fr. Schlegel.²⁹

Begreberne 'det romantiske' og 'romantik' er to af litteraturforskningens vanskelige begreber, og det var jo først i 1819, at det, der i tidens sprog kaldes 'die neuere Schule', fik betegnelsen 'romantikken'.³⁰ I tiden forinden bruges betegnelsen både typologisk og kronologisk, men især det sidste, og romantik var for brødrene Schlegel hovedsagelig en betegnelse for middelalderens og renessancens uklassiske digtere såsom Dante, Tasso, troubadourdigterne og Shakespeare. Schlegel er undertiden meget nøjeregnende med at skelne det romantiske fra det moderne,³¹ men som oftest betegner ordene det samme. Han bruger dog også 'romantisk' i en typologisk betydning f.eks. i Athenäumsfragment 116, hvor han skriver: 'Die romantische Poesie ist eine progressive Universalpoesie. [...] Die romantische Dichtart ist noch im Werden; ja das ist ihr eigentliches Wesen, dass sie ewig nur werden, nie vollendet sein kann'.³² Ordet 'romantik' har i tiden jo også affinitet til ordet 'roman', f.eks. når Novalis, vel med tanke på sin egen bestræbelse på med 'Heinrich von Ofterdingen' at genskabe romanen, kritiserer Goethe for i *Wilhelm Meisters Lehrjahre* at lade det romantiske gå til grunde.³³ Jeg vil hermed ikke sige, at hele den begrebshistorie, som jeg her blot har antydnet, skulle have været optaget i en kommentar, men blot at en lidt nøjere sammenkædning mellem Steffens og Fr. Schlegel på dette punkt havde været afklarende. F.eks. er der nøje overensstemmelse mellem det, Steffens siger på side 137 om den romantiske poesi, og hvad Schlegel skriver om Dante i 'Gespräch über die Poesie', hvor han afrunder sin karakteristik af den italienske digter ('der heilige Stifter und Vater der modernen Poesie') med ordene: 'alles treu und wahrhaftig im Sichtbaren und voll geheime Bedeutung und Beziehung aufs Unsichtbare'.³⁴

Også Steffens' kritik på side 137 af den romantiske poesi for at være subjektiv i modsætning til den klassiske tids objektive digtning ('Grækernes evige uforanderlige, guddommelige Lys') falder sammen med et meget vigtigt punkt i Schlegels samtidskritik, som indebærer en understregning af, at den moderne poesis ideal er 'det interessante', dvs. en subjektiv æstetisk kraft.³⁵ Bag Steffens' tilsvarende samtidskritik i de sidste to forelæsninger hører man Schlegels ord.

Som jeg har forudskikket skal jeg, før jeg fremsætter bemærkninger til enkelte noter, gøre opmærksom på steder, hvor jeg – men ikke udgiveren – har følt et anoteringsbehov. Det er klart, at der her, som altid i forbindelse med annotering af tekster, gør sig et subjektivt skøn gældende, men jeg mener, at jeg har gode argumenter for mine pointer.

At belægge Steffens' tekst med udførlige henvisninger til Schellings naturfilosofiske skrifter ville helt sprænge denne udgivelses rammer. Men når der er tale om henvisninger i Steffens' tekst – hvoraf nogle ligefrem har karakter af at være skjulte citater – forholder sagen sig anderledes. Jeg har kun fundet et sted, hvor en sådan henvisning forekommer og er blevet annoteret, nemlig på side 90, hvor der står 'Blumenbach fortæller os [...]'. Nu er der her tale om en oversættelse fra side 27 i *Beyträge*, hvor der eksplicit henvises til det sted, udgiveren oplyser i noten på side 278. På side 52 refereres en påstand af Werder og på side 68 en ytring af Schelling, uden at det oplyses, hvorfra i de pågældende værker det parafraserede stammer. På side 70 tilskrives Schelling som den første en ide, og et opslag i *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie* fra 1799, viser, at det er her, denne ide formuleres af Schelling.³⁶ På side 78 taler Steffens om en 'fortreffelig Bemærkning af Eschenmayer' – den findes i artiklen 'Spontaneität = Weltseele' i Schellings *Zeitschrift für Spekulative Physik*, bd. 2, Jena og Leipzig 1801, side 51. På side 105 optræder sætningen 'som Schelling saa rigtigt bemærker'; bemærkningen, der hentydes til, findes måske i *Ideen zu einer Philosophie der Natur* (1797),³⁷ og på side 106 er der ligeledes en Schelling-henvisning, der ikke er annoteret. Da der trods alt er tale om et relativt lille antal tekster, der skal søges i, er opgaven overkommelig.

Jeg skal herefter nævne en række steder, hvor jeg gerne havde set en annotering. Side 12, l. 13 fn. optræder ordet 'indknebet', dvs. begrænset, og på side 13, l. 7 fn. 'fra Alder', dvs. fra voksen alder; i begge tilfælde burde der være givet en ordforklaring. Side 19, l. 6-5 fn., hvor der tales om tilværelsen som en alles kamp imod alle, kunne der have været henvist til Hobbes, og det for både tysk og dansk filosofi i det 18. århundrede så vigtige begreb 'Lyksalighedsdrift' på side 20, l. 10-9 fn. kunne være belagt med en realkommentar. På side 21, l. 8 optræder det interessante udtryk 'en høyere, usynlig Haand', som her bruges i den Adam Smith'ske betydning. Al den stund at den skotske oplysning spillede en vis rolle i Danmark i det 18. århundredes sidste årti, og fordi Steffens synes at have læst og brugt Adam Fergusons store værk om Roms historie (side 128), havde det måske haft interesse at markere stedet. På side 33, l. 11 fn. bruges – vist for første gang i forelæsningerne – det imod Kant vendte begreb 'Ahnelse' (Kant kaldte anelse for 'der Tod aller Philosophie'), som nærmest betegner en skuen af det evige i det endelige. Netop omkring 1800 spillede begrebet en stor rolle, og Steffens' brug af det er tidstypisk. I forbindelse med omtalen af 'tvungne Forestillinger' på side 39, l. 6 fn. kunne udtrykket være forklaret som apriori og nødvendi-

ge forestillinger, og udtrykket 'Construction' på side 41, l. 16 er et centralt *terminus technicus* i Schellings naturfilosofi, som netop er et forsøg på at give en apriorisk (re)konstruktion af erfaringsvidenskaben. På side 46, l. 9, forklares i den tilsvarende note ordet 'Urtypus', men Goethe burde have været nævnt, og side 54, l. 7-8, kunne have været forklaret med en henvisning til Kants lære om fornuftens ideer som en spore til at stræbe efter sammenhæng og enhed.

På side 94 formulerer Steffens den for Schelling og naturfilosofien så fundamentale tanke, at nøglen til forståelse af det uendeliges endelige manifestation må søges 'i vor egen Aands Inderste' (l. 3-2 fn.). Hermed er udtalt den tanke, som Hegel år senere så klart udtrykte i *Phänomenologie des Geistes*, nemlig at substansen er subjekt, dvs. aktivitet. Hvis vi skræller retorikken bort fra Steffens' udtryksmåde, er pointen her vel den, at oplevelse af skabende kraft ikke er et resultat af ydre iagttagelse, men af indre. Ingen har nogensinde oplevet en kraft – men nok hvad vi tolker som virkninger af en kraft – undtagen ved at kaste et blik ind i sig selv. På side 99 optræder det ligeledes for naturfilosofien så centrale begreb 'Livskraft' (l. 7), hvorom der stredes meget. Thi hvis der postuleres en livskraft, sættes der i strid med den schellingske naturfilosofi et skel mellem organisk og uorganisk, og Steffens forkaster da også en sådan antagelse. Problemstillingen og diskussionen omkring eksistensen af en livskraft kan efterses i 2. del, kap. 2, i Gusdorfs tidligere nævnte værk *Le savoir romantique de la nature*.

Det er kendt både fra Steffens' erindringer og fra litteraturen,³⁸ at han forholdt sig endog meget kritisk til sin ungdoms filosofilærer Børge Riisbrigh, hvis wolffianske kompendium *Praenotiones philosophicae sive principia philosophandi* i anden udgaven fra 1783 han måtte lide med i sit rusår. Hvor det ligger lige for at relatere Steffens' filosofi til Kant og den romantiske naturfilosofi, er det vist kun Henning Høirup, der har omtalt den wolffske filosofi i Riisbrighs version, som en af Steffens' filosofiske forudsætninger.³⁹ Høirup peger især på det sted i afslutningen af den niende og sidste forelæsning, hvor Steffens skriver, at '[a]f Mod-sætningen mellem Virkelighed og Muelighed udspringer Forskjellen paa den theoretiske Philosophie (dens Grund er Nødvendighed) som søger det Muelige i alt Virkeligt, og den practiske (dens Grund er Friehed) som søger at virkeliggjøre det Muelige' (side 154). Det synes især at være distinktionen imellem teoretisk og praktisk filosofi, som Høirup har bidt mærke i, og som han under henvisning til Riisbrighs 'Prolegomena Philosophiae', §5, i *Praenotiones* udpeger som 'Ske-maet for Wolffs Filosofi'. Kondrup har ikke annoteret stedet, skønt selve udtrykket at søge 'det Muelige i alt Virkeligt' for en nutidslæser kunne kræve en forklaring. Jeg skal ikke gå ind i en diskussion af Høirups synspunkt, men blot pege på, at det mulige i det virkelige hos Wolff og hans læremester Leibniz er et andet udtryk for tingenes essens eller væsen (cfr. 'Ontologia', § 14, i *Praenotiones*), og at Steffens netop ikke følger Wolff, men ser distinktionen som foreløbig, og som ophævet i 'den evige Idee' (s. 154, l. 13 fn.), dvs. i den schellingske enhed af natur og kultur.

Og nu til de faktisk foreliggende noter. Langt de fleste af disse er meget oplysende og dækkende. Især er ordforklaringer af samtidens videnskabelige udtryk meget oplysende – hvilket i særdeleshed gælder den kemiske terminologi. I småtingsafdelingen vil jeg regne det forhold, at hvis 'Duplicitet' var blevet forklaret med 'Polaritet', ville en stor del af den anden note på side 286 have været

overflødig, og at Descartes ikke – som det siges i noten midt på side 282 – var atomist, men korpuscularteoretiker, dvs. antog, at materien stedse kan deles. Når nu Newton nævnes i samme note, havde det været rimeligt også – i stedet for Descartes – at have nævnt Gassendi, som dog står som den, der i det 17. århundrede reintroducerer atomistikken. Jeg vil også tilgive udgiveren, at han i noten på side 248 (til side 28) skriver, at Bruno var den første, der på baggrund af Copernicus antog universets uendelighed, for det står så mange steder; men af kopernicanerne var englænderen Thomas Digges nu den første (1576). Først 8 år efter, i *La cena de le ceneri* fra 1584, formulerede Bruno samme tanke.⁴⁰ Lidt mindre tilgivelig er den lapsus, der optræder i noten til side 104 på side 283, hvor Ptolemaios tilskrives at være ophavsmand til den antagelse, at Solen cirkulerer omkring Jorden. Hvis nogen har æren for at være den første, må det være Hipparchos.

Noten på side 262 til side 54 om Kepler er heller ikke helt tilfredsstillende, men der er igen tale om småting. Kepler er jo den første, der i nyere tid har indført kraftbegrebet i fysikken, og i et brev til Herwart von Hohenheim fra 1605 skrev han, at hans mål var at vise, at universet ikke er et guddommeligt, levende væsen, men en slags urværk.⁴¹ Når det siges, at Keplers opfattelse af Universet som besjælet kom til udtryk i *Harmonice mundi*, må der tænkes på den metafysiske, psykologiske og astrologiske 4. bog, hvor det af titlen fremgår, at naturen eller den sublunariske sjæl behandles. Dette sker også i kap. 7, hvor der refereres til læren om eksistensen af en verdenssjæl, uden at Kepler vil tage stilling til, om en sådan eksisterer. Men hvis den gør, så må den have sæde i verdens midtpunkt, nemlig Solen. Senere skriver han rigtignok, at Jorden har en sjæl, men det fremgår af de meget omfattende analyser, at der er tale om et aktivitetsprincip. Det begreb om sjæl (i modsætning til ånd), som Kepler bruger, er af aristotelisk ekstraktion og ikke af nyplatonisk, hvilket blandt andet viser sig ved, at han i overensstemmelse med det aristoteliske sjælebegreb⁴² betegner Jordens sjæl som *energeia* (aktivitet).⁴³

I noten til side 101 på side 280 er Keplers (og Galileis) forhold til kinematiske versus dynamiske teorier ikke helt klart. Kepler tænkte dynamisk, hans mange overvejelser over kraft viser, at dette er tilfældet; men han fik ikke løst problemet om f.eks. årsagen til planetbevægelse. Galilei formulerede en fundamental bevægelseslov, nemlig faldloven. Men hvor Kepler revolutionerede astronomien ved i sin planeteori at inddrage overvejelser over, hvilken kraft der bevæger planeterne, var Galilei udelukkende optaget af at give en matematisk beskrivelse af bevægelse. Først hos Newton udvikledes en egentlig dynamisk bevægelseslære.⁴⁴

Derefter til bemærkninger om nogle noter med filosofisk indhold.

Hvad der siges om forstand og fornuft i noten, der begynder nederst side 254, kan jeg ikke rigtig genkende. Dette skyldes måske, at der først sent i det 18. århundrede skelnedes mellem følelse = lidenskab og følelse = sansning. Den beskrevne distinktion mellem forstand og fornuft er hverken wolffiansk eller kantiansk; omtalen af fornuften, som forener forstand og følelse, kan minde om Herder, som netop forener forstand og følelse = sansning. Muligvis tænkes der på Jacobi og Hamann, for hvem fornuften var et organ for troen. På de første sider af *Grundzüge der philosophischen Naturwissenschaft* fra 1806 har Steffens nogle karakteristikkere af fornuften, som ikke minder om, hvad der siges i noten. Det er

klart, at for Steffens som for den wolffske skole er forstanden en lavere evne end fornuften, hvilket ikke umiddelbart er tilfældet for Kants vedkommende.

I noten på side 256 om 'Sansernes Utilførlighed' siges det, at der med udtrykket sigtes til Kants erkendelsesteori. Men Kants erkendelsesteori er ikke en lære om sansernes upålidelighed. Hvis noget er upålideligt hos Kant, er det fornuften. Det, Steffens her fremfører, minder om en naiv realisme og om den skotske common-sense skoles påstand om, at vi oplever genstande og ikke, som Locke og Hume mente, genstandsdele. Hans pointe er, at vor umiddelbare tiltro til sansernes vidnesbyrd er så stærk, at henvisningen til sanseillusioner ingen vægt har. Måske skulle det for klarhedens skyld have været nævnt, at når Steffens i den kommenterede passage på side 40 i l. 1-2 skriver, 'At vore uvilkaarlige Forestillinger ere eet med deres Gienstande, det er vist [...]', så betyder 'vist' sikkert og ikke bevist.

På side 46 l. 10-8 fn. skriver Steffens om 'en dunkel Følelse', som nogle søger at betegne med Ordet *Habitus*'. Af noten på side 259 fremgår det, at 'habitus' her betyder 'helhedsindtryk'; men ordet bruges som oftest som betegnelse for en disposition eller færdighed og må her betyde 'subjektiv tilbøjelighed'. Jeg har aldrig set det brugt i den betydning. Kondrup anfører. Det havde for øvrigt været oplysende at få at vide, hvilken eller hvilke naturforskere Steffens hentyder til i teksten, og som har brugt udtrykket.

På side 47, midten, skriver Steffens om en identitet, der blot 'indvortes kan anskues'. Af sammenhængen fremgår det, at der er tale om at kaste blikket ind i sig selv, og ikke – som antydet i noten på side 260, om noget meget teknisk. Side 49 l. 9 bruges det af Kant prægede udtryk 'konstitutiv' i forbindelse med udtrykket 'konstitutiv Kraft'. Der er her tale om, at begrebsbestemmelser mangler konstitutiv kraft, hvilket blot betyder, at de ikke bestemmer et objekt. Side 50 l. 3 fn. bruges igen et kantiansk begreb, nemlig 'Schematismus', som på side 261 forklares som 'omrids'. At der er tale om det kantske begreb om et skema, fremgår direkte af teksten, hvor det defineres i overensstemmelse med Kant som en forestilling, der 'forbinder Begreb og Anskuelse'. I *Kritik der reinen Vernunft*s lære om skematismen bestemmes et skema som en ren syntese i tid, der skal fungere som forbindelsesled mellem fornuftens begreb, dvs. kategorierne, og de empiriske anskuelser, der skal sættes på begrebsform.

På side 76, l. 9 bruges udtrykket 'substrat'. Sammenhængen er den, at hos insekter, som så at sige har et udvendigt skelet, er den organiserende tendens rettet udad modsat af, hvad der gælder for dyr med et indre skelet. Dette forklarer, mener Steffens, at insekternes 'Kunsttrieb' udløser sekreter, som eventuelt binder forefundet materiale sammen, men som også f.eks. hos edderkopper fuldt udgør det stof (substrat), som deres net er dannet af. De organismer, hvis organiserende tendens er rettet indad, udskiller ikke et sådant sekret, men er henvist til kun at forme forefundet materiale. Det er dette, der menes med, at sådanne organismer søger 'et Substrat uden for sig'. At oversætte 'substrat' med 'grundlag', som det sker i noterne på siderne 273, 280 og 317, synes ikke meningsfuldt.

På side 80, l. 4 fn. bruges udtrykket 'intensiv uendeligere'. Terminologien er hentet fra Kant, der skelner imellem ekstensive og intensive størrelser. De første er størrelser i sædvanlig forstand, dvs. kvantiteter, de sidste er kvaliteter, som kan variere i grader. Udtrykket betyder blot, at menneskets struktur er langt mere

kompliceret end andre dyrerarters, men at der ikke er nogen kvalitativ forskel mellem menneskets struktur og andre dyrs struktur, kun en gradsforskel. Noten på side 274 synes derfor mindre dækkende.

Side 97 l. 1 optræder et af tidens modeord: intellektuel anskuelse. Kant havde afvist muligheden for andet end empirisk anskuelse, hvilket medførte, at mennesket ifølge Kant kun kan opnå erkendelse inden for erfaringsverdenens rammer. Hans antinomilære i *Kritik der reinen Vernunft* er netop et forsøg på at vise, at da erkendelsens indhold altid stammer fra erfaringen, er ethvert forsøg på at opnå erkendelse af det absolutte, f.eks. af kosmos som et hele, på forhånd dømt til at mislykkes. Men hos Schelling – og for øvrigt også hos Hegel, og heri består begges idealisme – må det endelige forstås på baggrund af det uendelige hele, som det er en del af. Det er derfor kun muligt at opnå erkendelse, hvis mennesket tilskrives en evne til ud af sit eget indre at frembringe det stof, som giver begreberne om det uendelige indhold. Det er denne evne, der kaldes intellektuel anskuelse. Noten på side 279 komplicerer sagen unødvendigt. Den er kompliceret nok i forvejen.

Et par ordforklaringer kunne man ønske sig bedre. 'Indprægnerede' på side 65 l. 9 betyder ud fra sammenhængen 'vædskemættede', og begrebsparret 'intensiv-extensiv' på side 126 l. 6-5 fn. betyder her snarere 'indadrettet-udadrettet' end 'indre-ydre' (side 295).

På baggrund af Steffens' senere så forbenede konservatisme er det interessant, at han i den syvende forelæsning henviser til Montesquieu og Ferguson (side 128). De værker, der tænkes på, anføres korrekt i noten på side 296. Det, som Steffens siger om de to forfattere, er ligeledes ganske korrekt. Begge mente, at den epoke, der sædvanligvis er blevet kaldt Roms storhedstid, indeholdt kimen til verdensrigets forfald. Eller som Montesquieu-cleven Ferguson siger: 'But after the springs of political life, which were wound up in the republic, had some time ceased to act; when the state was become the concern of a single person, the national character declined, and the power of a great empire became unable to preserve what a small republic has acquired'.⁴⁵ Denne kritik af, hvad franskmændene senere kaldte cæsarismen, er udtryk for de to forfatters tilslutning til den humanistiske republikanisme, som havde sine rødder i renæssancens Norditalienske bystater. At den unge, revolutionsbegeistrede Steffens følte sig i pagt med denne retning i vesteuropæisk politisk tænkning er værd at bemærke.

Endelig skal jeg til slut rejse spørgsmålet, om Flemming Lundgreen-Nielsens næsten klassiske forsøg på at rekonstruere Steffens Goethe-forelæsninger i 1803 selv i revideret og ajourført udgave burde have indgået som en del af udgivelsen af Steffens' indledning til de filosofiske forelæsninger. Jeg havde nok hellere set, at siderne var blevet anvendt til at afhjælpe nogle af de mangler, jeg har påpeget ovenfor. Men at artiklen er god at have ved hånden, er givet.

Det har været min lod som anmelder at dvæle ved det, jeg har fundet kritisabelt. Dette skal imidlertid ikke tilsløre, at der er tale om en værdifuld tekstkritisk udgave af et klassisk værk i dansk litteratur, og at langt det meste af efterskriftet og langt de fleste af noterne er af høj kvalitet; hvis det modsatte havde været tilfældet, ville det være absurd at have brugt så meget krudt på at kritisere, som jeg her har gjort. Min kritik må ses i relation til udgiverens egne kvalitetskrav og er skrevet på baggrund af stor respekt for hans arbejde. Hvis mine mange ind-

vendinger skulle have en fællesnævner, må det være den, at også faglitteratur må fortolkes for at forstås, og at fortolkningen af et så kompliceret værk som Steffens' *Indledning til filosofiske Forelæsninger* kræver en mangesidig kompetence, som næppe i dag besiddes af en enkelt person. Især synes jeg, at det filosofiske, herunder også den schellingske naturfilosofi, har stået udgiveren noget fjernt; men måske er det kun tilfældet set med mine briller.

Noter

1. Fritz Paul: *Henrich Steffens. Naturphilosophie und Universalromantik*, München 1973.
2. Se f.eks. F. J. Billeskov Jansen: 'Hans Christian Ørsted' i F. J. Billeskov-Jansen, Egill Snorrason og Chr. Lauritz-Jensen (udg.): *Hans Christian Ørsted*, (Vojens) 1987, s. 7-54 og min egen korte redegørelse for Ørsteds æstetik i 'Danish philosophical aesthetics c. 1800-1930' i *Danish Yearbook of Philosophy* 23, 1986, s. 180-194, især s. 182-183. H. C. Ørsteds forhold til Schelling og naturfilosofien er et ofte debatteret emne inden for videnskabshistorien. Blandt nyere bidrag kan nævnes Ole Knudsens disputats fra 1989 *Studier i elektromagnetismens historie* og Dan Ch. Christensen: 'The Ørsted-Ritter Partnership and the Birth of Romantic Natural Philosophy' i *Annals of Science* 52, 1995, s. 153-185.
3. M-L. Heuser-Kessler: *Die Produktivität der Natur. Schellings Naturphilosophie und das neue Paradigma der Selbstorganisation in den Naturwissenschaft*, Berlin 1986.
4. Se Andrew Bowie: *Schelling and Modern European Philosophy. An Introduction*, London/New York 1993, s. 5 ff.
5. Se Heuser-Kessler, op.cit., s. 14-16, og N. Jardine: 'Naturphilosophie and the kingdoms of Nature' i N. Jardine, J. A. Secord and E. C. Spary (eds.): *Cultures of Natural History*, Cambridge 1996, s. 230-245, især s. 243 f., hvor det foreslås, at naturfilosofien var medvirkende årsag til, at de biologiske videnskaber fra at være blotte bidiscipliner inden for de medicinske fakulteter hævdede sig til at blive fuldgældige medlemmer af de filosofiske fakulteter på linje med matematik, klassisk filologi og fysik. Også i referaterne fra den 2. internationale Schelling-dag, Zürich 1983, udgivet under titlen *Natur und Subjektivität. Zur Auseinandersetzung mit der Naturphilosophie des jungen Schelling*, Stuttgart-Bad Cannstatt 1985 R. Heckmann, H. Krings og R. W. Meyer, understreges naturfilosofiens aktualitet i forbindelse med moderne kosmologi, medicin og biologi. Wolf Dietrich Schmied-Kowarzik har med sit afsnit om Schelling i Gernot Böhme (Herausg.): *Klassiker der Naturphilosophie. Von den Vorsokratikern bis zur Kopenhagener Schule*, München 1989, s. 241-262 givet en kongenial og instruktiv indførelse i den schellingske naturfilosofi. En langt mindre kongenial, men stadig læseværdig og i den angelsaksiske verden næsten klassisk indførelse i naturfilosofiens tankeverden findes i Bary Gowers artikel 'Speculation in Physics: The History and Practice of Naturphilosophie' i *Studies in History and Philosophy of Science* 3, 1972-

- 73, s. 301-356. En større redegørelse for en enkelt forskers baggrund i naturfilosofien foreligger med Michael Heidelbergers bog om G. T. Fechner, *Die innere Seite der Natur. Gustav Theodor Fechners wissenschaftlich-philosophische Weltauffassung*, Frankfurt am Main 1993, som rummer en udførlig bibliografi.
6. Se Bowie, op.cit., s. 12-13.
 7. At det er vigtigt at skelne imellem romantisk 'Naturforschung' og 'Naturphilosophie' har især Dietrich von Engelhardt understreget i artiklen 'Historical consciousness in the German Romantic *Naturforschung*', Cunningham and Jardine, op.cit., s. 56.
 8. Cfr. Wilhelm Andersen: *Guldhornene. Et Bidrag til den danske Romantiks Historie*, København 1896, s. 81-82: 'Dette Digt er det eneste uendelige, der er skrevet i det danske Sprog [...]; det vokser stadigt i mine Hænder, som det er vokset i Digterens'.
 9. Se Fritz Paul: *Henrich Steffens. Naturphilosophie und Universalromantik*, München 1973, s. 27, hvor det siges, at Steffens' erindringer 'als (verspätetes) romantisches Buch bewusst subjektivistisch und fragmentarisch 'komponiert' ist'.
 10. H. Heine: *Die romantische Schule* (1833), 2. bog, kap. 3 i H. Heine: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke*. Herausg. von Manfred Windfuhr, bd. 8, I, Hamburg 1979, s. 188.
 11. J. P. Mynster: *Meddelelser om mit Levned*, Kjøbenhavn 1854, s. 135-136.
 12. H. C. Ørsted: *Samlede og efterladte Skrifter*, bd. 8, Kjøbenhavn 1852, s. 108-109.
 13. A. S. Ørsted: *Af mit Livs og min Tids Historie*, bd. 3, Kjøbenhavn 1855, s. 303f.
 14. N. M. Petersen: *Bidrag til den danske Literaturs Historie*, 2. udg., bd. 5, I, Kjøbenhavn 1870, s. 153.
 15. Cfr. Valdemar Vedel: *Studier over Guldalderen i dansk Digtning* (1890), 2. udg., København 1948, f.eks. s. 36 ff. og s. 93 ff.
 16. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, Kjøbenhavn 1900, bd. 4, s. 165.
 17. Madame de Staël: *De l'Allemagne*, nouv. éd., Paris 1850, s. 494-496. Karakteristikken fortjener at anføres, ikke mindst fordi den er velsignet fri for naturfilosoffernes ofte lidt klæge retorik: 'Deux grandes vues générales leur [dvs. naturfilosofferne] servent de guide dans l'étude des sciences: l'une, que l'univers est fait sur le modèle de l'âme humaine: et l'autre, que l'analogie de chaque partie de l'univers avec l'ensemble est telle, que la même idée se réfléchit constamment du tout dans chaque partie, et de chaque parti dans le tout'.
 18. H. P. Kofoed-Hansen: *Dr. S. Kierkegaard mod Dr. H. Martensen*, Kjøbenhavn 1856, s. 8.
 19. Se C. H. Koch: *En Flue på Hegels udødelige Næse eller om Adolph Peter Adler og om Søren Kierkegaards forhold til ham*. København 1990, s. 68 og de der givne henvisninger.
 20. H. C. Ørsted: *Samlede og efterladte Skrifter*, bd. 8, Kjøbenhavn 1852, s. 105.
 21. Cfr. H. C. Ørsteds Brev til Ochleschläger 1.11.1807, *Breve fra og til Hans Christian Ørsted*, udg. af Mathilde Ørsted, I. Samling, Kjøbenhavn 1870, s. 227.

22. Mynster, op.cit., s. 135.
23. Astrid Wentzel: *O. H. Mynster. En Biografi*, Kjøbenhavn 1928, s. 65.
24. George Cuvier: *Rapport historique sur les progrès des sciences naturelles depuis 1789, et sur leur état actuel*, Paris 1810, s. 179-180 (noten).
25. *Bibliothek for Physik, Medicin og Oekonomie* 15, 1799, s. 239-240.
26. Aage Henriksen: *Den rejsende. Otte kapitler om Baggeseen og hans tid*, Kjøbenhavn 1961, kap. 3.
27. Cfr. Siegfried Sudhof: *Von der Aufklärung zur Romantik. Die Geschichte des 'Kreises von Münster'*, Berlin 1973, s. 129, 136, 162-63. Cfr. også Fritz Blanke: 'J. G. Hamann und die Fürstin Gallitzin' i Fritz Blanke: *Hamann-Studien*, Zürich 1956, s. 113-123, oprindeligt trykt i *Theologische Literaturzeitung* 1952.
28. Henrik Steffens: *Hvad jeg oplevede*, bd. 3, Kjøbenhavn 1841, s. 231.
29. Vilhelm Andersen: *Guldhornene. Et Bidrag til den danske Romantiks Historie*, Kjøbenhavn 1896, s. 44ff.
30. F. Bouvier: *Geschichte der neueren Poesie und Beredsamkeit*, bd. 11, Göttingen 1819, s. 436: '[...] der neuen Schule, die nun einmal in Ermangelung eines anderen Namens die romantische heissen mag'.
31. Fr. Schlegel: 'Gespräch über die Poesie' (1800) i Fr. Schlegel: *Kritische Schriften und Fragmente [1798-1801]*. Herausg. von Ernst Behler und Hans Eichner (Studienausgabe, Band 2), Paderborn etc. 1988, s. 212.
32. Fr. Schlegel, op.cit., s. 114-115.
33. Novalis: *Werke, Tagebücher und Briefe Friedrich von Hardenbergs*. Herausg. von H-J. Mähl og R. Samuel, Bd. 2, München 1978, s. 800 (fr. 290).
34. Fr. Schlegel, op.cit., s. 194.
35. Cfr. Fr. Schlegel: 'Über das Studium der Griechischen Poesie' i Fr. Schlegel: *Kritische Schriften und Fragmente [1794-1797]*. Herausg. von Ernst Behler und Hans Eichner (Studienausgabe, Band 1), Paderborn etc. 1988, s. 63 og C. H. Koch: *Kierkegaard og 'Det interessante'*, Kjøbenhavn 1992, kap. 2.
36. F. W. J. Schelling: *Sämmtliche Werke*, bd. 1-14, herausg. von K. F. A. Schelling, Stuttgart 1856-1861, bd. 3, s. 181f.
37. Schelling op.cit, bd. 2, s. 108.
38. Se f.eks. Fritz Paul: *Henrich Steffens*, München 1973, s. 48.
39. Henning Høirup: *Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse. Modsigelsens Grundsætning som teologisk Aksiom hos Grundtvig*, Kjøbenhavn 1949, s. 26-27.
40. Cfr. Alexander Koyré: *From the closed World to the infinite Universe* (1957), New York 1958, s. 36ff.
41. A. Koestler: *The Sleepwalkers. A history of man's changing vision of the Universe*, London 1959, s. 340.
42. Se f.eks. Aristoteles' *Metaphysica* 1043a35-36.
43. Johannes Kepler: *Weltharmonik*, übers. und eingl. von Max Caspar (1939), München 1967, s. 262.
44. Se f.eks. C. H. Koch: *Den europæiske filosofis historie. Fra reformationen til oplysningstiden* (1983), Kjøbenhavn 1996, s. 61ff.
45. Adam Ferguson: *The History of the Progress and Termination of the Roman*